

Végh András

Buda város első zsidónegyedének emlékei az újabb ásatások fényében

A Budavári Palota előterében fekvő Szt. György tér és környezete már egy évtizede a középkori városi régészeti kutatások figyelmének középpontjában áll, mivel 1994 óta az intenzív és szisztematikus feltárások révén egyre nagyobb összefüggő területen ismerhetjük meg Buda város e déli negyedének földben rejtőzött emlékeit.¹ A középkori Szt. György piacról, tehát a mai Dísz térről a királyi palotához vezető párhuzamos két utca, a keleti Szt. János (ma Színház) utca és a nyugati Zsidó (ma Szt. György) utca mentén feltártuk többek között a ferences kolostor épületét, a kisebb Szűz Mária, más néven Szt. Zsigmond társaskáptalan templomát és annak környezetét, valamint a középkori Zsidó utca városfalak felőli, azaz Ny-i oldalának teljes házsorát. Ez utóbbi területen ma – a Zolnay László által a királyi palota ún. Északi Előudvarában az 1970-es években kiásott objektumokat is ideszámítva – mintegy 19 egymással szomszédos telek teljesen feltárt sorozata kínálja a lehetőséget egy középkori városnegyed régészeti emlékeinek átfogó elemzésére. Az alábbiakban a szóba jöhető témák közül eggyel, a város első zsidónegyedével szeretnék közleményemben foglalkozni.

Az írott forrásokból szerzett ismereteink szerint a mai Szt. György utca legkorábbi elnevezése Zsidó utca volt.² Bár ennek első említése csak 1384-ből származik, az itt álló zsinagógáról már az 1307-ben lejátszódott események elbeszélése kapcsán megemlékezett a krónika irodalom. Az ún. Bécsi Képes Krónika szövege szerint Werner fia László, korábban elűzött budai bíró, Károly Róbert párti fegyvereseivel a zsidók zsinagógája mellett kapun át hatolt be újra a városba.³ Az utca északi végénél emelkedő városkaput az egész korszakban Zsidó kapunak hívták (ma Fehérvári kapu), a behatolás helyszíne tehát kétségtelenül azonosítható.⁴ Ez az adat értékes információt közöl a zsinagóga elhelyezkedéséről, amely bár önmagában nem hasznosítható, de a régészeti fel-

András Végh

The remains of the first Jewish quarter of Buda in the light of recent excavations

The Szent György Square and its surroundings in the foregrounds of the Royal Palace of Buda have stood in the focus of medieval urban archeology for a decade, since systematic and intensive excavations conducted from 1994 on have brought to light the hidden remnants of this southern district of Buda town from a continuously growing area.¹ Along the two parallel streets running from the medieval St. George Market (modern Dísz Square) to the Royal Palace: St. John (today Színház) Street in the east and Jewish (today Szent György) Street in the west, the excavations unearthed the building of the Franciscan Friary, the Church of the so called Smaller Holy Virgin or St. Sigismund Chapter with its surroundings, as well as the complete row of the houses on the western side of the medieval Jewish Street, the side closer to the town wall. This area, supplemented with the objects uncovered in the Northern Outer Bailey of the Royal Palace by László Zolnay in the 1970's, consisting an entirely excavated series of 19 adjoining lots offers the opportunity for the complex analysis of the archaeological remains of a medieval town district. In the followings I will deal with one of the possible topics: the first Jewish quarter of the town.

According to written sources the present Szent György Street was first called Jewish Street.² Although its earliest mention dates back only to 1384, the synagogue had already been referred to by chronicles on the occasion of events that took place in 1307. The text of the so called Hungarian Illuminated Chronicle relates how László, the son of Werner, the formerly expelled judge of Buda and his armed men invaded the town at night through the gate at the Jewish synagogue.³ The gatehouse at the northern end of the Jewish Street was called Jewish Gate through the Middle Ages (today Fe-

1 A Budapesti Történeti Múzeum Középkori osztályának munkatársai végezték az ásatásokat, amelyekről az alábbi fontosabb szakmai közlések jelentek meg.

BUZÁS-FELD 1996; HANNY 1997; KOVÁCS 1997; KÁRPÁTI 1998; FELD 1999; BUZÁS 1999; VERES 1999; MESTER 1999; FELD-KÁRPÁTI 2000; NYÉKHELYI 2001; BENDA 2002; ALTMANN 2002; NYÉKHELYI 2003; SZEBENI 2003; BENCZE 2003; KÁRPÁTI 2003; KOVÁCS 2003; VÉGH 2003B; HANNY-REMÉNYI 2003; BENCZE-PAPP 2004; NYÉKHELYI 2004; DOBROVITS 2004; DARÓCZI-SZABÓ 2004; TÓTH 2004; CSIPPÁN 2004; KINCSEK 2005; KÁRPÁTI 2006.

2 VÉGH 2006. 86–87.

3 „Quo facto in eisdem eventibus Ladizlaus filius Wernerii de captivitate regis Vencezlai anno fere tertio liberatur et cum Iohanne filio Chaak castrum Budense per portam, que est iuxta synagogam Iudeorum, feria quinta post festum Beate Petronelle virginis, noctis in silentio subintravit...” SRH I. 485.

4 VÉGH 2006. 59–60.

1 The archaeologists of the Medieval Department of the Budapest History Museum conducted the excavations and the following major publications have been edited:

BUZÁS-FELD 1996; HANNY 1997; KOVÁCS 1997; KÁRPÁTI 1998; FELD 1999; BUZÁS 1999; VERES 1999; MESTER 1999; FELD-KÁRPÁTI 2000; NYÉKHELYI 2001; BENDA 2002; ALTMANN 2002; NYÉKHELYI 2003; SZEBENI 2003; BENCZE 2003; KÁRPÁTI 2003; KOVÁCS 2003; VÉGH 2003B; HANNY-REMÉNYI 2003; BENCZE-PAPP 2004; NYÉKHELYI 2004; DOBROVITS 2004; DARÓCZI-SZABÓ 2004; TÓTH 2004; CSIPPÁN 2004; KINCSEK 2005; KÁRPÁTI 2006.

2 VÉGH 2006. 86–87.

3 “Quo facto in eisdem eventibus Ladizlaus filius Wernerii de captivitate regis Vencezlai anno fere tertio liberatur et cum Iohanne filio Chaak castrum Budense per portam, que est iuxta synagogam Iudeorum, feria quinta post festum Beate Petronelle virginis, noctis in silentio subintravit...” SRH I. 485

tárások fényében, mint látni fogjuk, könnyen értelmezhetővé válik. A zsidónegyed a jelek szerint egyébként a város alapítását nem sokkal követve már létrejött. Erre utal a Zsidó kapu alatt, a völgyben elhelyezkedő középkori zsidó temetőből építkezések során előkerült néhány sírkő, amelyek közül a legkorábbi 1278-ból származik.⁵ Magáról a zsidónegyedről hallgatnak forrásaink. A Zsidó utca említéseit csupán a 14. sz. végétől ismerjük, azonban minden esetben keresztény háztulajdonosokat említenek meg az oklevelekben. Az első, 1384-ből származó adat után tíz évvel, 1394-ben ugyanazon háztulajdon helymegjelölésében már a Zsidó kapu is szerepel.⁶ Nagyon tanulságos a budai plébániák vitatott határát leíró, az 1390-ben keletkezett okirat is, mivel ebben a Szt. Mária Magdolna egyház plébánosa joghatósága alá tartozónak vallotta a város déli részén a Zsidó utcát és a Szt. János utcát egészen a királyi udvarig.⁷ Utoljára Eberhard Windecke krónikájában találkozunk a Zsidó utca elnevezéssel a déli városrészben, amely az 1424. évnél megjegyzi, hogy Zsigmond király a Zsidó utcában új káptalant alapított.⁸ Nagyjából ez az az időszak, amikor a zsidónegyedet területünkön felszámolták. Ennek módjáról és pontos időpontjáról nem rendelkezünk írott forrásokkal, de a régészeti feltárások eredményei és a ránk maradt budai oklevelek helyrajzi adatainak elemzése egyaránt a Zsigmond-korra mutatnak, szemben a korábbi véleményekkel, amelyek a zsidóknak a Magyar Királyság területéről még Nagy Lajos király idején történt kiűzéséhez kapcsolták az eseményt.⁹ A Zsigmond-korban keletkezett Budai Jogkönyvben olvashatjuk először a régi Zsidó utca kifejezést.¹⁰ Az emlékezet azonban olyan erős volt, hogy csaknem száz évvel később, egy 1511-ből származó oklevélben is egykor zsidók lakta utcáról írtak.¹¹ Az újabb zsidónegyed a város átellenes északi végébe, a mai Táncsics Mihály utcába települt át, ahol régészeti feltárás hozta napvilágra a 15. sz. közepén épült új zsinagóga maradványait.¹²

A Zsidó utca Ny-i házsorán folytatott régészeti ásatások egyik célja éppen a korai zsidónegyed emlékeinek

hívári Gate), therefore the scene of the invasion can definitely be identified.⁴ This record gives relevant information about the site of the synagogue, which is insufficient in itself, but in the light of the results of the recent excavations, it may easily be interpreted. It is more likely, that the Jewish quarter came into existence shortly after the foundation of the town. This suggestion was based on a few early tombstones – the earliest came from 1278 – found during construction works on the site of the former medieval Jewish cemetery in the valley under the Jewish Gate.⁵ The Jewish quarter itself remained unmentioned in written sources of the period. The first appearances of the name 'Jewish Street' are known only from deeds given at the end of the 14th century, but in each case Christian house holders were mentioned in them. Ten years after the first mention in 1384, i.e. in 1394 the localization of the same lot also refers to the Jewish Gate.⁶ The charter defining the debated boundaries of the parishes from 1390 is very informative, saying that the parson of the Church of St. Mary Magdalene declared the Jewish and St. John Streets until the royal court to belong under his authority.⁷ The name of Jewish Street in the southern part of the town appeared last in the chronicle of Eberhard Windecke, who tells about the foundation of a new chapter in Jewish Street by King Sigismund of Luxemburg in 1424.⁸

It was approximately the same period when the Jewish quarter was moved from this area. There is no written evidence about the mode and the proper date of this event, but the results of the archaeological excavations and the detailed analysis of the topographical data of the surviving charters and deeds equally refer to the time of King Sigismund's reign contrary to former opinions associating it with the expulsion of Jews from the whole territory of Hungary by King Louis the Great.⁹ The Law book of Buda written during the reign of King Sigismund contains the first appearance of a new expression, i.e. 'Old Jewish Street',¹⁰ but the memory of the street name was so strong, that almost a hundred years later the street formerly inhabited by Jews was mentioned in a deed dated to 1511.¹¹ By this time the Jewish

5 SCHEIBER 1983. 110–115; ZOLNAY 1987. 16–17.

6 1384: in platea Iudeorum (Eszk. k. m. lt. 72-2-5, DF 238323; BTOE III. 18. sz.); 1394/1429: in platea Iudeorum in Buda versus vineas ... a parte vero porte Iudeorum (Eszk. k. m. lt. 72-1-2, DF 238316; BTOE III. 179. sz.)

7 1390: item platea Iudeorum et a sancto Iohanne usque ad Curiam Regis (SCHIER 1774, 103–111, BTOE III. 111. sz.)

8 [1424]: in der Juden gassen (WINDECKE 1893. 179.)

9 Korábban a zsidónegyed költözését az 1360-as évekre tették, Patáki Vidor téves háztulajdon azonosítására és a zsidók kiűzésének országos adatára támaszkodva. SCHEIBER 1983. 81–85; ZOLNAY 1987. 16–17. Ezzel szemben ld.: VÉGH 1999. 29–31; VÉGH 2003. 14–15, 21.

10 [1403–1439]: Jtem Von huet des tores vnd turnes pey der alten Iuden gassen (Ofner Stadtrecht X/D)

11 1511/1514: in vico seu plathea antiqua per Iudeos condam inhabitata (DL 22563)

12 ZOLNAY 1971. 271–282.

4 VÉGH 2006. 59–60

5 SCHEIBER 1983. 110–115; ZOLNAY 1987. 16–17

6 1384: in platea Iudeorum (Eszk. k. m. lt. 72-2-5, DF 238323; BTOE III. 18. sz.); 1394/1429: in platea Iudeorum in Buda versus vineas ... a parte vero porte Iudeorum (Eszk. k. m. inv. no. 72-1-2, DF 238316; BTOE III. no. 179)

7 1390: item platea Iudeorum et a sancto Iohanne usque ad Curiam Regis (SCHIER 1774, 103–111, BTOE III. No. 111)

8 [1424]: in der Juden gassen (WINDECKE 1893. 179)

9 Earlier, the moving of the Jews was dated to the 1360's based on the mistaken identification of a house and the expulsion of the Jews from the country. SCHEIBER 1983. 81–85; ZOLNAY 1987. 16–17 As opposed to it see: VÉGH 1999. 29–31; VÉGH 2003. 14–15, 21

10 [1403–1439]: Jtem Von huet des tores vnd turnes pey der alten Iuden gassen (Ofner Stadtrecht X/D)

11 1511/1514: in vico seu plathea antiqua per Iudeos condam inhabitata (DL 22563)

feltárása volt, különösen pedig az egykori zsinagóga maradványainak felkutatása és azonosítása.

A 2000-ben lezárult ásatások meglehetősen kevés eredményt hoztak e téren. Nem sikerült meghatározni sem az 1307-es esemény kapcsán említett zsinagóga helyét, sem a zsidó háztulajdonok pontos elhelyezkedését.

A negatív eredmény magyarázatára az a feltételezés fogalmazódott meg, hogy a régi zsinagóga feltehetően nem volt önálló, sajátos alaprajzú épület, mint a 15. sz. közepén épült újabb, kéthajós zsinagóga, hanem egy polgárház valamely termében lehetett elhelyezve, hasonlóan a ma is látogatható török kori imaházhoz a Táncsics Mihály utca 26. sz. alatt.¹³ Az 1307-es eseményt leíró krónikasöveg értelmezése ezáltal bizonytalan maradt. Eszerint a zsinagóga a kapu mellett állt, ám a „mellett” kifejezés szószerinti, vagy tágabb értelme között dönteni nem lehetett. A régi zsinagógát a szakirodalomban hagyományosan a Zsidó utca Ny-i házsorában, a Zsidó kapu szomszédságában helyezték el.¹⁴ Azonban volt, aki az egykori Honvédelmi Minisztérium helyén kereste, és felmerült annak a lehetősége is, hogy a későbbi kisebb Szűz Mária, avagy Szt. Zsigmond templomot esetleg a lebontott zsinagóga helyén emelhették.¹⁵

2004-ben megkezdődött a Ny-i házsor néhány É-i telkének, pontosabban a Fehérvári kapu és az egykori Bánffy köz közé eső szakaszának (Szt. György utca 2–10.) műemléki helyreállítása.¹⁶ Ehhez a munkához kapcsolódóan lehetőség nyílt néhány olyan helyszín további régészeti kutatására, amelyet a 2000-ig tartó feltárások nem, illetve csak részben érintettek.

A 2004 októberétől 2005 augusztusáig folytatott ásatások témánk szempontjából áttörést eredményeztek.¹⁷ A kutatás során sikerült azonosítani a zsinagóga egyes részleteit (Szt. György u. 12.), feltártuk a zsinagóga melletti telken a rituális fürdőt (mikve) és a hozzá tartozó épület egészét (Szt. György u. 10.), továbbá egy másik kutat, amely a zsidó lakossághoz köthető tárgyakkal volt feltöltve (Szt. György u. 4). Az alábbiakban a fenti sorrendben ismertetem az ásatás eredményeit (1. kép).

Zsinagóga

Az utca nyugati házsorának legészakibb telke egykor közvetlenül hozzáépült a városfal kaputornyához, a középkori Zsidó kapuhoz. Mai számozás szerint a

quarter had been moved to the opposite northern part of the town, to recent Táncsics Mihály Street, where the remains of the new synagogue built in the middle of the 15th century has been unearthed by archaeological excavation.¹²

One of the aims of the excavation on the western side of the medieval Jewish Street was the investigation into the remains of the early Jewish quarter, and especially the exploration and identification of the remnants of the former synagogue. In this respect the excavation terminated in 2000 has got only a few results. Neither the site of the synagogue, nor the arrangement of the houses owned by Jews could have been determined. The failure was explained with the suggestion that the old synagogue was probably not an independent building of a specific ground plan as the later two-apsed one built in the middle of the 15th century but it was installed in a room of a burgher house similarly to the Turkish period synagogue that can be visited under 26 Táncsics Mihály Street.¹³ Thus the interpretation of the text of the chronicle describing the event of 1307 remained uncertain. It wrote that the synagogue had stood ‘at the gate’ but it could not be decided if the word ‘at’ was meant literally or in a broader sense. In the archaeological literature the synagogue was traditionally located to the western side of the Jewish Street next to the Jewish Gate.¹⁴ A few specialists located it on the lot of the former Ministry of Defence, while according to another suggestion the later smaller Virgin Mary or St. Sigismund church could be raised on the site of the demolished synagogue.¹⁵

The monument reconstruction of a few northern lots of the western row of buildings, the stretch between Fehérvári Gate and the former Bánffy Lane (2–10 Szent György Street) was started in 2004.¹⁶ In connection with this work, we could investigate a few more archaeological sites that had been omitted or partly unearthed until 2000.

The excavations conducted from October 2004 to August 2005 brought a break-through from the respect of our topic.¹⁷ Certain details of the synagogue could be identified (12 Szt. György Street), the ritual bath (mikve),

13 VÉGH 2003a. 15. A későbbi zsinagógákra ld. PAPP 1970. 205–225; ZOLNAY 1987

14 ZOLNAY 1987. 28.; KUBINYI 1995. 6.

15 SCHEIBER 1983. 81. VÉGH 1999. 29–31.

16 A helyreállítást a Budai Várgondnokság Kht. megbízásából 2004–2005-ben az Architekton Műemlékfelújító Rt. végezte.

17 A régészeti feltárást a Budapesti Történelmi Múzeum Középkori osztálya 2004. október 11. és november 12., valamint 2005. március 16. és augusztus 12. között végezte. Az ásatáson technikusként részt vettek Jakab Attila, Jankovich Norbert és Tóth Andrea régészhallgatók, Berecz Barbara régész és Pap János muzeológus. A fényképeket Bakos Margit, a geodéziai felmérést Vieman Zsolt készítette.

12 ZOLNAY 1971. 271–282

13 VÉGH 2003a. 15. On later synagogues see: PAPP 1970. 205–225; ZOLNAY 1987

14 ZOLNAY 1987. 28.; KUBINYI 1995. 6

15 SCHEIBER 1983. 81. VÉGH 1999. 29–31

16 The Architekton Műemlékfelújító Rt. carried out the reconstruction on the commission of the Budai Várgondnokság Kht in 2004–2005.

17 The Medieval Department of the Budapest History Museum conducted the archaeological excavations between October 11 and November 12, 2004 and March 16 and August 12, 2005. Attila Jakab, Norbert Jankovich and Andrea Tóth students of archaeology, Barbara Berecz archaeologist and János Pap museologist took part in the excavations as technicians. Margit Bakos took the photos and Zsolt Vieman made the geodetic survey.

Szt. György utca 12-es számot kellene viselnie, de az 1890-es években végzett bontás óta – hátsó felének egy szakaszát leszámítva – nagyobbik része ma a Palota út Dísz tér előtti torkolatánál az úttest és a járda alá esik. Az 1890-es évek elején ugyanis a kaputorony és a vele D-ről szomszédos telek lebontása által jelentősen megnövelték a Várba bevezető Palota út szélességét, ráadásul az út torkolatát a királyi palota felé széles ívben vezették át a lebontott telek területén. A bontás előtt a telken a Fehérvári laktanya egyemeletes, a telek teljes szélességét betöltő épülete emelkedett, amelyet keskeny köz választott el a D-ről szomszédos Szt. György utca 10. sz. telken álló épülettől (2–3. kép).¹⁸

2005-ben a műemléki helyreállítás során a munkaterületen áthaladó távfűtő és melegvíz-szolgáltató csővezetéknek a nyomvonalát át kellett helyezni. A új vezeték K–Ny-i irányú szakaszát a Palota út déli útpályájának széle alatt alakították ki kb. 35 m hosszan a járda vonalával párhuzamos íveléssel, Ny felől K felé haladva mintegy 2,5–1,5 m-es mélységben. A két párhuzamos cső elhelyezésére alkalmas 2 m széles árkot megelőző régészeti feltárás keretében ástuk ki.¹⁹ A vezeték árka, régészeti szempontból kutatóároként értékelve, hosszában szelte át az egykori Szt. György utca 12. sz. telek közepét annak K–Ny-i tengelyén haladva. A feltárás jellegéből következően az árokban többnyire É–D-i irányú épületfalak részletei tűntek elő. Kiemelkedő jelentőségű volt ezek között az árok K-i részén feltárt kb. 14 m hosszú téglapadlós helyiség, amelynek leírását az alábbiakban ismertetem (4. kép).

A telek egykori utcai homlokzatának helyén álló huszár szobortól kb. 25 m-re Ny-ra törtkőből épült, É–D-i irányú, 1 m vastag fal szelte át a kutatóárkot.²⁰ A fal utca felőli, vagyis K-i oldalán mintegy 40–80 cm széles üres sáv után padlótéglákból szabályosan kirakott járófelület jelent meg, amely összefüggő felületet alkotva 4 m hosszan terjedt K felé egy eredeti helyén álló, faragott kő oszloplábazatig. A padlót 20×20 cm-es padlótéglákból rakták ki, amelyek elég töredezetek voltak, de csak kevéssé hiányosak.²¹ A felszín K felé enyhén emelkedett, mai állapotában hullámos, egyenetlen volt. A téglapadlót helyenként újkori falak bolygatták. Az

the entire annexed building (10 Szt. György Street) and yet another well (4. Szt. György Street) filled in with objects of the Jewish population were unearthed in the lot next to the synagogue. The results of the excavation will be described in the same order (Fig. 1).

Synagogue

The northernmost lot of the western row of houses was once built against the gate tower of the town wall: the medieval Jewish gate. According to modern numbering, it should be 12 Szt. György Street, but since the demolishing in the 1890's, the larger part of the lot, disregarding a section at the back, has been lying under the pavement of Palota Street close to the point where it reaches Dísz Square. At the beginning of the 1890's, the width of Palota road, which led into the Castle, was significantly increased with the demolishing of the gate tower and the lot adjoining it in the south, and the junction of the road at the Royal Palace crosses the demolished lot in a broad arch. The two-storey building of the Fehérvári barracks used to fill in the lot in the entire width before demolishing. A narrow lane separated it from the adjoining building in the south on lot 10 Szt. György Street (Fig. 2–3).¹⁸

The track of the pipes of distant heating and hot water supply had to be shifted during the monument reconstruction in 2005. The E–W stretch of the new pipe was laid under the brim of the southern lane of Palota Road, where it ran from W to E in a length of about 35 m and in the depth of 2.5–1.5 m in an arch parallel to the pavement. The 2 m wide trench, capable of accommodating two parallel pipes, was unearthed during a preliminary archaeological excavation.¹⁹ The trench of the pipe, which acted as an excavation trench, longitudinally intersected lot no. 12. Szt. György Street in the middle as it ran along its E–W axis. As the type of the excavation afforded, mostly the fragments of N–S running walls of buildings were uncovered. The approximately 14 m long room paved with tiles was a find of exceptional interest. Its description is given as follows (Fig. 4).

A N–S directed, 1 m thick rubble wall intersected the trench 25 m W of the hussar statue that stands where the front of the lot had been.²⁰ After an about 40–80 cm broad empty band, a floor surface paved with regularly

18 SIKLÓSSY 1931. 389–392; Fényképe: JALSOVSZKY–TOMSICS 2003. 14. kép.

19 A munkát 2005. július 21. és augusztus 12. között végeztük. Régészeti kutatásra csupán a tervezett csővezeték aljáig volt lehetőség. Ettől néhány indokolt esetben eltértünk.

20 A fal építőanyaga kizárólag édesvízi mészkő, kötőanyaga szürkésfehér, mészszemcsés, erősen kavicsos habarcs, a falszövet gömbölyded törtkövekből falegyenekkel rakott. A visszabontott faltető 159,88 Afm-on jelentkezett. Nyugati (külső) homlokzatán a felmenő fal 159,01 Afm alatt enyhe visszaugrással vált át az alapozásba. Az alapfal mélységét nem ismerjük, 158,34 Afm-ig ástuk ki. A keleti, belső homlokzaton nem ástuk ki a lábázatot.

21 A padlótéglák mázatlanok és díszítetlenek. A nyugati faltól az oszloplábazatig a padló szintje 159,40 Afm-ről emelkedett 159,61 Afm-re.

18 SIKLÓSSY 1931. 389–392; The photo: JALSOVSZKY–TOMSICS 2003. fig. 14

19 The excavation was carried out between July 21 and August 12. We could investigate only until the bottom of the pipes. Nevertheless, we dug deeper in a few justified cases.

20 The wall was built of freshwater limestone. The binding matter is greyish white mortar with lime grains and many pebbles. The texture of the wall was composed of rounded stone blocks and capping stones. The top of the remains of the pulled down wall appeared in an altitude (a.A.s.) of 159.88 m. The vertical wall jutted slightly back toward the foundation under 159.01 m (a.A.o.) on the western (exterior) front. The depth of the foundation is unknown. We dug to a depth of 158.34 m (a.A.o.). The footing was not uncovered at the eastern interior front.

árok É-i oldalán csupán a padló felszínére helyezték el az újabb falakat, így az nem sérült meg, a déli oldal mentén viszont egy K-Ny-i irányú újkori fal 3 m hosszan elpusztította a padlót (5-6. kép).

A téglapadló melléépült az *in situ* oszloplábazatnak, amelyet szerencsés módon éppen a kutatóárok közepén tárhattunk fel. A lábazat alul nyolcszögletes, az oszlophoz csatlakozó felső része kör alakú. A tagozat elég egyszerű, a felső kör keresztmetszetet hengertag keríti, amely alatt egyszerű rézsú hat át a nyolcszögbe. Az oszloplábazatot két fél kőelemből állították össze, amelyeket eredeti vaskapocspár tartott (7. kép).²² A téglapadló csupán a lábazat nyolcszögének öt oldalát ölelte körbe, a K-i oldal három oldalához egy sima felületű habarcsos alapozás csatlakozott, amely innentől kelet felé betöltötte a teljes felületet kb. 5 m hosszan. Az alapozás tetején szinte mindenütt szétkent habarcsfelületet figyeltünk meg, amely kb. 10 cm-rel kiemelkedett a téglapadló szintjéből. Különösen figyelmet érdemelt az oszloplábazat déli oldalán, az alapozás szélén mutatkozó tompaszögű sarok. A lábazattól 30 cm-re ugyanis az alapozás eddigi É-D-i irányú széle egy tompaszögű sarkot követően DK-i irányban futott tovább egyenesen a kutatóárok széléig. Újkori bolygatások itt is kisebb-nagyobb pusztítást végeztek, az árok déli oldalán egy későbbi falalapozás épült az alapozás tetejére, középtájt pedig egy É-D-i irányú boltozott téglacsatorna (az úthoz tartozó, esővízelvezető csatorna) vágta ketté az alapozást. A már említett 5 m után újból megjelent a téglapadló, de az eddigiekhez képest sokkal roncsoltabb, bolygatottabb állapotban. Újkori falak, valamint egy 19. századi vas víznyomócső pusztították el a középkori emlékek jelentős részét.

A bolygatások ellenére a téglapadló fektetőhabarcsának maradványai kirajzolták egy másik, az előzővel azonos formájú és méretű oszloplábazat helyét.²³ Az oszloplábazat egyik elemét (a lábazatot ugyanis itt is két fél elemből állították össze) ettől a helytől mintegy 2 m-re találtuk meg eredeti helyéről elmozdítva.²⁴ Itt, az árok É-i oldala mentén egy nagyméretű, szabálytalan oldalú gödröt tártunk fel, amely a padlót átvágva az altalajba mélyedt. A gödör belsejét erősen rozsdás épülettörmelék töltötte ki, amelyből a már említett lábazatelem mellett további hét darab oszlopdob elem

laid floor tiles appeared, which composed a coherent surface an extended to 4 m in the E until the carved stone socle that stood in its original place. The pavement was made of 20×20 cm large floor tiles, which were rather fractured yet nearly complete.²¹ The surface slightly rose toward E and was wavy and uneven in its actual condition. At a few places that tiled floor was disturbed by modern walls. The new walls were put on top of the floor on the northern side of the trench, so they caused no harm, while an E-W directed modern wall destroyed the floor in a length of 3 m in the south (Fig. 5-6).

An *in situ* column base was found beside the tiled floor, which we could fortunately unearth in the very centre of the trench. The socle was octagonal, while the base itself was round. The moulding was fairly simple. The upper round cross-section is provided by a cylindrical member, under which a simple bevel runs to the octagon. The base was composed of two half stone elements, which were originally fixed together with a pair of gudgeons (Fig. 7).²² The tile floor enclosed only five sides of the octagon of the base, while a mortary foundation of a flat surface joined the three sides in the E. This foundation covered the entire surface to the E in a length of about 5 m. Mortary plastering could be observed on nearly the entire surface of the foundation, which rose by about 10 cm from the level of the tile floor. The corner of an obtuse angle that appeared at the edge of the foundation on the southern side of the column base deserved special attention. Thirty cm from the column base, the edge of the foundation, which followed a N-S direction until this point, turned into a SE direction at an obtuse angle and ran in a straight line to the edge of the trench. Modern disturbances caused smaller and larger damages here as well, and a later wall foundation was built on top of the foundation on the southern side of the trench. In the middle, a vaulted brick canal ran in a N-S direction (the drain of the road) and cut across the foundation. After the already mentioned 5 m, the tile floor reappeared, but it was much more damaged and disturbed here. Modern walls and an iron water main from the 19th century destroyed the majority of the medieval remains.

Despite the disturbances, the remains of the laying mortar of the tile floor outlined the place of another

22 Az *in situ* oszloplábazat elemek anyaga édesvízi mészkő. A teljes lábazat szélessége 76-78 cm. A kőfaragvány magassága nem ismert, mivel nem bontottuk meg a körötte lévő téglapadlót és a habarcsos alapozást. A lábazat felső síkja 11-12 cm-rel emelkedik ki a téglapadlóból. A csatlakozó oszlop szélessége 59 cm. A két kőelemet kb. 2 cm vastag és 30 cm hosszú vaskapocspár fogja össze, amelyeket egymástól 30 cm-re helyeztek el a kő felületébe besüllyesztve.

23 A keleti oszlop keleti oldalán megmaradt téglapadlórészlet szintje 159,65 Afm.

24 Az oszloplábazat fél elem anyaga, formája és méretei mindenben megegyeztek az *in situ* feltárt oszloplábazatával. Méretei: m.: 32 cm, sz.: 76 cm, v.: 32 cm.

21 The tiles are unglazed and undecorated. The floor level rose from 159.40 m a.s.l. to 159.61 m a.s.l. from the western wall to the column base.

22 The elements of the *in situ* column base were made of freshwater limestone. The width of the entire base is 76-78 cm. The height of the carved stone is not known since we did not open up the tile floor and the mortared foundation around it. The upper plane of the base jutted out by 11-12 cm from the tile floor. The width of the column it carried was 59 cm. The two stone elements were held together with a pair of about 2 cm thick and 30 cm long iron gudgeons, which were sunk into the surface of the stone at a distance of 30 cm from each other.

és 5 darab boltozati borda került elő (9., 13. képek).²⁵ A gödör jelentős része É felé, az úttest alá terjedt tovább, amelyet nem tárhattunk fel. Fontos megemlékünk még, hogy a kiszedett oszlophelytől kb. 80 cm-re K felé a téglapadló egy kisebb lépcső után 10 cm-rel mélyebb szinten folytatódott tovább még kb. 1 m hosszan.²⁶ A lépcső az É-i oldalon is megfigyelhető volt. A padló további részletei a bolygatások miatt megsemmisültek (8. kép). A helyiség K-i fala a kiszedett oszlophelytől mintegy 4 m-re található, a Ny-i fallal azonos jellegű kb. 1 m széles, törtköves falazat.²⁷ Ettől a faltól K-re a kutatóárokban nem találtunk további középkori objektumot (10. kép). Összefoglalva a fent leírt jelenségeket megállapíthatjuk, hogy a kutatóárok K-i felében egy 14 m hosszú, téglapadlós helyiséget tártunk fel, amelynek belső terét két oszlop tagolta három egyenlő szakaszra, a két oszlop közén pedig egy enyhén megemelt, lesimított felületű, habarcsos alapozás található.²⁸

Áttérve a feltárt épületmaradványok értelmezésére elsőként fel kell hívnunk a figyelmet az épület egyedi voltára: a helyiség belső tere – hosszából ítélve – a környezetében megismert más középkori helyiségekhez viszonyítva kirívóan nagy lehetett, téglapadlóval burkolt belső tere is egyedülállónak számít, amint a szerencsés lelőköri körülmények között napvilágra került *in situ* oszloplábazat és egyéb kőfaragványok is. Mindezek együttesen arra utalnak, hogy az előkerült maradványokat nem lehet a környéken kiásott többi középkori lakóház keretei között értelmezni, hanem sokkal inkább egy közösségi épület jellegzetességei ismerhetők fel bennük. A pontosabb meghatározást a két oszloplábazat között

column base, which was of the same shape and size as the former one.²³ One of the members of the base (this one was also composed of two half elements) was found about 2 m away displaced from its original place.²⁴ A large pit of irregular walls was found here at the N side of the trench, which cut across the floor and deepened into the subsoil. Very rusty building debris filled in the pit, from which seven more column-drum elements and 5 vault ribs were recovered (Fig. 9, 13).²⁵ A significant part of the pit extended to the N under the driveway, which could not be unearthed. It is important to add that about 80 cm E from the removed column base, the tile floor continued in a length of another 1 m after a step, so that it lay 10 cm deeper than the column base.²⁶ The same step could be observed on the N side as well. The rest of the floor was destroyed by the disturbances (Fig. 8). The E wall of the room was found about 4 m from the removed column base. It was an about 1 m broad rubble wall similar to the W wall.²⁷ We could not find any other medieval feature in this trench E of the wall (Fig. 10). In summary we can say that a 14 m long room with a tile floor was found in the E part of the trench. Two columns divided the interior into three equal parts, and a slightly raised mortar foundation of a smoothed surface can be found between the two columns.²⁸

25 Kör keresztmetszetű oszlopok fél elemeiből hét darab a gödörből, a padló feletti feltöltésből további egy darab került elő. Ezeket az elemeket a lábazatokhoz hasonlóan párosával használták fel, és ugyanúgy vaskapcsokkal rögzítették, mint a lábazat elemeket. Az oszlopokat édesvízi mészkőből faragták, felületeiken vörös festés nyomait figyelhettük meg. Méretek: 40×59×28 cm, 39×54×29 cm, 34×49×16 cm, 31×59×29 cm, 31×59×29 cm, 30×60×20 cm, 27×59×29 cm, 27×60×28 cm.

Az egyszerű élszedett tagozattal kiképzett bordákból öt darab részben ép, részben törött faragványt találtunk. Anyaguk durva mészkő, oldalakon fehér meszelés nyomai maradtak meg. Méretek: 50,5×22×26 cm, 54,5×21×25 cm, 45×22×25 cm, 45×22×23 cm, 24×21,5×23 cm.

26 A lesüllyesztett padló szintje: 159,55 Afm.

27 A fal építőanyaga kizárólag édesvízi mészkő, kötőanyaga szürkésfehér, mészszerű, erősen kavicsos habarcs, a falszövet közepes méretű, gömbölyded törtkőből rakott. A faltető 160,37 Afm szinten jelentkezett. Nyugati oldalán a lábazat (159,90 Afm) felett vakolt, keleti oldala szabálytalan, földnek rakott a felület.

28 A feltárt falak és padló részletek jó állapotúak, bemutatásra alkalmasak. A feltáratlan részek részben a járda, részben az úttest alá terjednek ki.

A most bemutatott épülettől nyugatra további középkori falak kerültek elő, amelyeknek kapcsolata a téglapadlós helyiséggel még nem tisztázott. Az itt lévő betöltés mélységét nem állapíthattuk meg teljesen, mindenesetre nem kizárt, hogy pinchehelyiségek is találhatóak itt. A távfűtő vezeték nyomvonalát az Árpád-kori városfalon belül jelöltük ki, ezért a városfal nem jelentkezett a kutatóárokban.

23 The level of the tile floor fragment preserved on the E side of the E column was 159.68 m a. s. l.

24 The raw material, shape and size of the half element of the column base were the same as those of the *in situ* preserved column base. The measurements were: h: 32 cm, w: 76 cm, th: 32 cm

25 Seven of the half elements of the columns of round cross-sections were recovered from the pit, and another one from the filling on top of the floor. These elements were used in pairs similarly to the bases and they were also held together with gudgeons. The columns were carved from freshwater limestone and the traces of red paint were observed on their surfaces. Measurements: 40×59×28 cm, 39×54×29 cm, 34×49×16 cm, 31×59×29 cm, 31×59×29 cm, 30×60×20 cm, 27×59×29 cm, 27×60×28 cm

Five of the simple ribs were found with partially intact and partially broken carvings. They were made of coarse limestone and the traces of whitewashing could be observed on their surfaces. Measurements: 50.5×22×26 cm, 54.5×21×25 cm, 45×22×25 cm, 45×22×23 cm, 24×21.5×23 cm

26 The level of the sunken floor is: 159.55 m a.s.l.

27 The wall was built of freshwater limestone. The binding matter is greyish white mortar with lime grains and many pebbles. The texture of the wall was composed of medium large rounded stone blocks. The top of the wall appeared on a level of 160.37 m a.s.l. On the W side, it was plastered above the footing (159.90 m a.s.l.), the eastern side is an irregular surface leaning against the earth.

28 The unearthed walls and floor fragments were well preserved, suitable for exhibition. The areas that were not unearthed extended partly under the pavement and partly under the driveway.

West of the described building, some more medieval walls were found. Their connection with the room with the tile floor is unknown. The depth of the filling could not be determined. It is possible, however, that there were cellars here. The track of the distant heating pipe was pegged out inside the town wall of the Árpadian Period, so the town wall did not appear in the trench.

feltárt terület teszi lehetővé. Itt ugyanis hiányzott a téglapadló, vagyis nem egyszerűen hiányzott, hanem helyét egy kissé megemelt, lesimított felületű alapozás foglalta el, amelynek ráadásul egyik tompaszögét bezáró sarkát is sikerült megfigyelni. További gondolatainkat már a hasonló régészeti és építészeti jelenségek ismeretében fogalmazzuk meg. A két oszlop között elhelyezkedő megemelt pódium ugyanis a középkori zsinagógák jellegzetes elrendezéséhez tartozik. A középkori askenázi zsidóság között elterjedt zsinagógaformák nagyobbik, díszesebb típusának téglalap (illetve szabálytalan, de elnyújtott négyszög) alakú terét ugyanis két (esetleg három) oszlop osztotta kéthajós elrendezésű térre. A két oszlop között, a zsinagóga közepén helyezték el minden esetben a bimát, a Tóra felolvasására és egyes imádságok elmondására szolgáló, kissé megemelt pódiumot. Ennek alapozását ismerhettük fel ásatásunkon a két oszloplábazat között fekvő lesimított, habarcsos felületben. A bima formája területenként váltakozott, de a Budához legközelebb eső, régészeti ásatásokkal megvizsgált zsinagógák esetében – Sopronban és Bécsben – éppen a budaihoz hasonló tompaszögű sarkokkal rendelkező, hatszögű alaprajzot mutató bimákat tártak fel.²⁹ A fentiek figyelembevételével tehát a kutatóárokban feltárt épületmaradványokat a régóta keresett zsinagóga romjaiként határozhatjuk meg.

Néhány szót kell ejtenünk az épület rétegviszonyairól is. A maradványokat elfedő aszfaltozott út és zúzott kőből készült alapozása 60–80 cm vastag volt. A feltárt épületfalakat az útalapozás készítésekor bontották vissza mostani magasságukig. Az út alapozása alatt közvetlenül szürke épülettörmelékes feltöltést találtunk, amely 60–80 cm vastagságban borította be a téglapadlót, az oszloplábazatokat és minden egyéb régészeti jelenséget. A törmelék törött középkori téglákból, sok habarcsból állt, megfigyelhető volt benne egy fél oszlopdob kőfaragványa is. A feltöltésből kevés, de korhatározásra alkalmas leletanyag került elő: a 14–15. sz. fordulójára jellemző kerámiatöredékek, állatcsontok, megmunkált csontdarabok és üvegpalack szája. Ugyanez az épület-törmelékes réteg töltötte be az említett, a téglapadlót szétroncsoló, nagyméretű gödröt is, amelyből nagy számban kerültek elő kőfaragványok. A padlót nem borította égés nyoma, erre utaló jeleket a feltöltésben sem találtunk. Az épületmaradványokat befedő réteg tehát arra utal, hogy a zsinagóga megszüntetése az épület lebontásával járt együtt, amelynek során a helyiség belsőjét feltöltve megemelték a korabeli járósíntet. Ennek mértéke nem ismert, mivel a 19. századi út kialakítása újból szintsüllyesztéssel járt, amely elpusztította mind az újkori épület, mind késő középkori előzményének járósíntjeit. A feltöltésre, és ebből következően a bontásra, a feltárt leletanyag tanúsága szerint Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt, a 14–15. sz. fordulójára körü-

Turning now to the interpretation of the unearthed building remains, first we have to call attention to the individual feature of the building: according to its length, the interior of the room must have been unusually large as compared to other medieval rooms investigated in its surroundings and the interior covered with a tile pavement is also unique, similarly to the in situ column bases and the other carvings recovered owing to the fortunate circumstances. All these together imply that the unearthed remains cannot be interpreted within the same frames as the rest of the medieval dwelling houses uncovered in the area, we can rather recognize the specifics of the communal building. The territory unearthed between the two column bases affords a more exact determination. Here the tile floor was missing, or better to say it was not simply missing but replaced with a slightly raised foundation of a smoothed surface, of which even a corner of an obtuse angle could be observed. The following ideas were compiled from the analogies of similar archaeological and architectural phenomena. The raised platform between the two columns belonged to the characteristic arrangement of medieval synagogues. The oblong-shaped (or irregular elongated quadrangular) space of the larger and more ornamented type of the synagogues of the Ashkenazi Jews was divided into a two-bayed space by two (perhaps three) columns. The bimah, a slightly raised platform where the Torah was read aloud and prayers were recited, was always built in the centre of the synagogue between the two columns. The foundation of this platform could be recognised in the smoothed mortar surface between the two column bases. The shape of the bima differed in the individual regions, yet in the case of the archaeologically investigated synagogues of Sopron and Vienna, which lie the closest to Buda, the uncovered bimahs were hexagonal and had corners of obtuse angles similarly to the one in Buda.²⁹ Taking the above into consideration we can determine the building remains unearthed in the trench as the ruins of the long sought synagogue.

A few words must be said about the layer sequence of the building. The asphalt road and its rubble foundation were 60–80 cm thick above the remains. The walls of the uncovered building were pulled down to the actual level at the time of the construction of the road foundation. A grey building debris filling was found under the road foundation, which covered the tile floor, the column bases and all the other archaeological phenomena in a thickness of 60–80 cm. The debris consisted of broken medieval bricks, much mortar and the stone carvings of two column-drums could also be observed in it. Few but datable finds were recovered from it: shards characteristic of the turn of the 14th–15th centuries, animal bones, processed bone fragments and the

29 HELGERT-SCHMID 1998. 171, Abb. 5; Dávid 1978. 52., 44. kép

29 HELGERT-SCHMID 1998. 171, Abb. 5; DÁVID 1978. 52., fig. 44

li évtizedekben, közelebbről egyelőre meg nem határozható időben került sor.

Nehezebb kérdés egyelőre az épület építési idejének meghatározása. A kutatóárokban előkerült maradványokat az ásás korlátozott lehetőségeit figyelembe véve sehol sem kívántuk megbontani, hanem igyekeztünk azokat mindenütt feltárt formájukban megőrizni egy esetleges későbbi teljes feltárás, vagy bemutatás reményében. Éppen ezért sehol sem bontottuk meg sem az eredeti téglapadlót, sem a bima alapozását. Néhány kisebb megfigyelést így is tehettünk. A helyiség K-i részén a téglapadlót, illetve annak fektető habarcsát közvetlenül a sárga, márgatörmelékes altalajon helyezték el. Sőt a K-i fal általunk megfigyelhető, a belső lábazattól mintegy 60 cm-re felmagasodó maradványát kívül mindenütt ennek a márgás altalajnak építették neki, vagyis a K-i oldalon a helyiség padlója a kinti járósíntnél valamivel mélyebben helyezkedett el. A Ny-i oldalon viszont a Ny-i fal előtt alkalmunk nyílt egy újkori fal-alapozás elbontása után a padló alá mélyedő rétegeket vizsgálni. Itt a padló fektetőhabarcsa közvetlenül már nem a sárga, márgás altalajon, hanem az azt fedő sötétbarna, tömött humuszos rétegen feküdt, sőt a Ny-i fal előtt még egy enyhe feltöltés is került a humuszréteg és a fektetőhabarcs közé. A Ny-i fal külső lábazatát kb. 40 cm-rel alacsonyabban alakították ki a téglapadló szintjénél, vagyis itt a helyiség padlója némileg magasabb volt a kinti járósíntnél. Megállapíthatjuk tehát, hogy a zsinagóga építésekor igyekeztek kiegyenlíteni a terep természetes, Ny felé tartó lejtését, bár nem tökéletesen, hiszen 25–30 cm-es lejtést így is megfigyelhettünk a helyiség K-i és Ny-i végének téglapadlója között. Másik fontos megállapításunk, hogy a feltárt téglapadló alatt nem tártunk fel korábbi járósíntet. Ha tehát volt esetleg a most megismert helyiséget megelőző épület a helyszínen, annak padlója magasabban kellett, hogy elhelyezkedjék, és a most megismert padló építésekor pusztulhatott el. Ez azonban csak elvi lehetőség egyelőre. A további, teljes régészeti feltárás tudja tisztázni majd azt a kérdést, amire jelen kutatás nem vállalkozhatott. Nevezetesen, hogy volt-e a most megismert épületet megelőző épület, esetleg egy kisebb zsinagóga a most megismert helyiség helyén, vagy ezt a kéthajós épületet tarthatjuk-e a legkorábban, vagyis a város alapításának idején megépült zsinagógának. Sajnos a feltárt kőfaragványok egyszerű tagozatai sem segítenek jelenleg a kérdés tisztázásában.

A régészeti kutatások eredményeinek bemutatása után érdemes újból elővennünk a Képes Krónika már idézett mondatát a zsinagógáról. A város kapuja a szöveg szerint a zsinagóga mellett állt, és az ásás ismeretében megállapíthatjuk, hogy a szöveget szó szerinti értelemben írták. A kaputorony falai ugyan még feltáratlanok, mégis, a rendelkezésre álló térségen belül nem képzelhetjük el másként, minthogy a kaputorony és a zsinagóga falai egymáshoz épültek úgy, ahogyan a későbbiekben az újkori kaszárnya falai csatlakoztak a kapuhoz

mouth of a glass flask. The same building debris layer filled in the above-mentioned large pit that had destroyed the tile floor, in which many carved stones were found. No trace of burning covered the floor and nothing implied conflagration in the filling. So the layer that covered the building remains suggests that the building was pulled down at the abandonment of the synagogue and the contemporary ground level was raised with filling in the interior of the room. We do not know how high the ground level was raised since the ground level was once again sunk at the construction of the road in the 19th century, which destroyed the floor levels of the modern building and its late medieval antecedents as well. According to the uncovered find material, the building was filled in and consequently pulled down during Sigismund of Luxemburg's reign in the decades around the turn of the 14th–15th centuries at a not yet exactly determined time.

The determination of the construction time of the building is a more difficult problem. We did not intend to disrupt the phenomena unearthed in the trench regarding the limited possibilities of the excavation. We did our best to keep them in the uncovered condition in the hope of a possible later complete excavation or an exhibition. So we did not break through the original tile floor and the foundation of the bima. Nevertheless, we could make a few minor observations. The tile floor or rather its laying mortar was laid directly on the marly yellow subsoil. What is more, the 60 cm high remains of the E wall above the footing were built against this marly subsoil, which means that the floor of the room was somewhat deeper on the E side than the exterior ground level. On the W side, at the same time, we could examine the layers running under the floor after the lifting of the modern wall foundation in front of the W wall. Here the laying mortar of the floor did not rest on the yellow marly subsoil but on the overlying dark brown, compact humus layer and even a narrow filling was laid between the humus and the laying mortar in front of the W wall. The exterior footing of the western wall was 40 cm deeper than the tile floor, so the floor of the room was somewhat higher here than the exterior ground level. So we can see that the builders of the synagogue intended to level the natural westward sloping of the surface. They could not perfectly accomplish it since we could detect a sloping of 25–30 cm between the E and W ends of the tile floor. The other important observation was that no earlier floor levels were found under the uncovered tile floor. If there had been a building in the place of the building uncovered this year, its floor must have been higher and perished at the construction of the tile floor. This, however, is only a theoretical possibility as yet. A future complete archaeological excavation can clarify if there was a building here before the one unearthed this time, perhaps a smaller synagogue, or this two-apsed building was the first synagogue built at the time of the founda-

(11. kép). Ez az elrendezés egyedinek és egyben különlegesnek számít a középkori városok zsinagógái között, hiszen a zsinagógákat általában a zsidók lakta negyed közepén, házaktól övezett térségen helyezték el. Arra is találni példát, hogy a zsinagóga valamilyen oknál fogva a negyed szélére került, de hogy egy stratégiaileg fontos ponton, egy város kapuja közvetlen szomszédságában, ahol ráadásul a hétköznapi forgalom is jelentős volt, épüljön fel, arra nehéz párhuzamot találni. Nem ismerjük részletesen a város alapításának körülményeit, sem azt a szerepet, amelyet a zsidók játszottak a város alapításában, de pusztán a zsinagóga rendhagyó és kiemelt elhelyezése elgondolkodtat e szerep mértékéről. Mindenestre érdemes meggondolnunk, hogy IV. Béla király udvarában még kamaraispáni tisztségeket viselhettek zsidók, sőt jelentős birtokadományokban is részesültek.³⁰ Talán ez a kiemelt szerep tükröződik a budai zsinagóga különleges elhelyezésében is (12. kép).

Néhány szó erejéig fontos még szót ejtenünk a zsinagóga kiserkeszthető alaprajzáról. Amennyiben a kutatókban feltárt maradványokból levont következtetéseink helyesek, a budai zsinagóga épülete érdekes összehasonlításra ad alkalmat néhány más közép-európai épülettel. Említettük már, hogy a budai zsinagóga az askenázi zsidóság által használt középkori zsinagógák nagyobbik típusához tartozik, amely általában téglalap alakú, és belső terét két oszlop osztja hossz tengelyében két hajóra.³¹ Az általános formai egyezéseken túl azonban ennél is szorosabb egyezéseket találunk két zsinagóga esetében. Bécsben az 1990-es években ásták ki a középkori zsinagóga erősen rombolt maradványait.³² A feltárók által közölt értelmezett alaprajzon az épület II. fázisa a budai épülettel erőteljesen rokon formát és szinte azonos méreteket mutat. Másik példánk a szinte egyedülként ma is ép állapotában álló prágai Alt-Neu-Schul/Staronová synagoga, amely ugyancsak azonos elrendezésű, és alaprajzának méretei is hasonlóak a Budán most napvilágra került zsinagógáéhoz.³³

Mikve

A fentiekben ismertetett telekkel D-ről szomszédos Szt. György u. 10. sz. alatt figyelemre méltó, ugyancsak a zsidó közösséghez köthető építmény került elő. Az itt feltárt épületmaradványok között a relatív időrendet alapul véve a legkorábbinak egy az utcai homlokzat mögött mintegy 6 m-rel Ny felé elhelyezkedő téglalap alakú helyiség bizonyult, amelynek csupán három oldalfala maradt meg, eredeti É-i lezárását nem ismerjük. Az épület belső járószintjét eredetileg feltehetően lesüllyesztették a külső szintekhez képest, mégsem volt annyira mélyen

tion of the town. Regrettably, the simple elements of the uncovered carved stones do not help in the solution of this problem.

After the description of the results of the archaeological investigation, it seems worth turning back to the already cited sentence about the synagogue in the Illustrated Chronicle. According to the text the town gate stood at the synagogue and knowing the results of the excavation we can state that the text was literally meant. Nobody has as yet uncovered the walls of the gate tower, yet the only way to reconstruct the situation within the given area is that the walls of the gate tower and the synagogue were built against each other just as the walls of the modern barracks leaned against the gate (Fig. 11). This arrangement was unique and special among the synagogues of medieval towns since the synagogues were usually erected in the centre of the district inhabited by Jews in an area surrounded by houses. There are examples where the synagogue was built at the edge of the district due to certain reasons, but it is difficult to find analogues to the situation where a synagogue is raised in a strategically important point next to the gate of a town, which must anyhow have been a busy area. We do not have exact information about the circumstances of the foundation of the town nor about the role the Jews played in it. The uncommon and eminent positioning of the synagogue makes us, however, reconsider of the importance of this roll. It is worth considering that Jews could even be elected chamber count in King Béla IV's court and they were granted large estates.³⁰ Perhaps this eminent role is mirrored in the strange positioning of the synagogue. (Fig. 12)

We have to say a few more words about the ground plan of the synagogue that can be drafted. If the conclusions drawn from the fragments unearthed in the trench are right, the building of the synagogue of Buda offers an opportunity to interesting comparisons with other Central-European buildings. It has already been mentioned that the synagogue of Buda belonged to the larger type of the medieval synagogues use by the Ashkenazi Jews. This type was usually oblong-shaped and two columns divided the interior into two naves along the longitudinal axis.³¹ Beside the general morphological identities, even closer similarities can be found at two synagogues. The very ruinous remains of the medieval synagogue were uncovered in Vienna in the 1990's.³² In the interpreted ground plan, phase II of the building shows a very similar shape and nearly identical measurements as the building in Buda. The other example is the uniquely intact and standing Alt-Neu-Schul/Staronová synagoga in Prague, which shows

30 KUBINYI 1995. 6–10.

31 ALTWASSER 1998. 139–150.

32 HELGERT 1998a. 10–19; HELGERT 1998b 32–37; HELGERT-SCHMID 1998; HELGERT-SCHMID 1999–2000; JUDENPLATZ 2000

33 ALTWASSER 1998. 17. kép.

30 KUBINYI 1995. 6–10

31 ALTWASSER 1998. 139–150

32 HELGERT 1998a. 10–19; HELGERT 1998b 32–37; HELGERT-SCHMID 1998; HELGERT-SCHMID 1999–2000; JUDENPLATZ 2000

építésének idején, hogy egyértelműen pinceként határozhatnánk meg.³⁴ Valamivel később egy második építési fázis eredményeként az épületet az utcai homlokzatig kiterjesztették egy a korábbival párhuzamos helyiség hozzáadásával.

Az első építési fázishoz tartozó építmény DNy-i sarkánál, a déli oldalfal mellett közvetlenül egy nagyjából négyzetes alaprajzú, 2×1,2 m széles akna mélyed a hegy belsejébe. Az üreget ma is eredeti, középkori téglaboltozat fedi, amelyet egy 70 cm széles, de felfelé egyre táguló falazott nyílás tör át. A nyílás a boltozat feletti, csak részben ránk maradt helyiségbe vezet, amelynek járósíntje megegyezik a szomszédos, első építési fázisú épület belső járósíntjével. Sikerült teljesen kitakarítanunk az akna belsejét, amelyet a leletanyag tanúsága szerint a 15. században tömedékelték el. Az üreg három oldalát a hegy tömegét alkotó márgába vágták, É-i, tehát az épület felőli oldalát azonban, az említett épület falának aláfalazásával alakították ki. Ezen a falon képezték ki az említett boltozat boltvállát (156,30 Afm), majd alatta egy súlyhárítóívet (az ív teteje: 156,10 Afm). Mindezek alatt egy a város területén feltárt hasonló aknák, kutak között egyedülálló jelenséget: egy ajtót találtunk. Az ajtó küszöbét és szárait faragott kőből készítették (tagozat nélküli, hasáb alakú, édesvízi mészkőfaragványok), a szár felső szakaszai mindkét oldalon és a félköríves lezárás téglából készültek. (Küszöb: 152,85 Afm, az ív teteje: 155,10 Afm.) A 110 cm széles és 225 cm magas nyílás félig el volt falazva nagyméretű, agyagba rakott kövekkel, a mögötte nyíló folyosót földfeltöltéssel tömték el. Az ajtó küszöbe alatt a fal tovább folytatódott, lépcsőnek nyomát nem találtuk, az üreg viszont az ajtótól kezdve egyre szűkült, végül alját 151,01 Afm mélységen értük el. Az akna további különlegességgel is rendelkezett. A déli oldalfalon az akna aljától számított 180 cm magas, 160 cm széles átjáró vezetett át egy sziklaüregbe, amelyet ugyancsak a hegy sziklás márgájába vágtak. A mesterséges alakítás nyomai a nagyfokú erózió miatt már nem voltak megfigyelhetők, a kőzet geológiai jellegzetességei azonban a természetes üregképződés ellen szólnak. Megtalálásakor az üreg nem volt eltömedékelve, hanem belsejét némi törmelék és nagy mennyiségű összegyűlt víz töltötte ki. A márga víztartó képessége ugyanis nem engedte továbbszivárogni a vizet. Folyamatos szivattyúzás és ácsolatkészítés mellett teljesen kitisztítottuk az üreget, amelyet a 15. században behordott szemét (közte sok organikus maradvány: bőrcipők, fahordódarabok, fagerendák és nagyszámú gyümölcsmag), illetve az üreg főtéjéről leszakadt

not only the same arrangement, but also has ground plan measurements similar to the synagogue uncovered in Buda.³³

Mikve

A significant building also linked with the Jewish community was found under 10 Szt. György street, which neighbours the above-described one in the S. Regarding the relative chronology of the building remains unearthed here, an oblong-shaped room lying about 6 m to the W behind the front proved to be the oldest one. Only three of its walls have been preserved, the original N closing is not known. The interior floor level of the building must originally have been sunk from the exterior ground level, yet it was not so deep at the time of its construction that it could definitely be interpreted as a cellar.³⁴ Somewhat later, the building was enlarged until the street front in the course of a second construction phase with the addition of a room parallel to the earlier one.

An approximately square-shaped, 2×1.2 m large shaft was dug into the hill next to the southern wall at the SW corner of the building of the first construction phase. It is still covered with the original medieval brick vault, which is broken through by a 70 cm wide and upwards gradually widening opening. The opening led to the only partly preserved room above the vault, the floor level of which is identical with the inner floor level of the building of the first construction phase. We could entirely clean the interior of the shaft, which was blocked by a debris layer in 15th century according to the finds recovered from it. Three sides of the hole were cut into the marl of the hill, while the N one on the side of the building was made with walling under the above-mentioned building. The shoulder (156.30 m a.s.l.) of the above-mentioned vault and a weight distributor arch (top of the arch: 156.10 m a.s.l.) were built on this wall. Under them, a door was found, a unique phenomenon at the similar shafts and wells uncovered on the territory of the town. The threshold and the door jambs were made of carved stone (simple prismatic freshwater limestone carvings), the upper parts of the jambs on both sides and the semicircular closing were made of brick. (Threshold: 152.85 m a.s.l.; top of the arch: 155.10 m a.s.l.) The 110 m wide and 225 m high opening was half walled-in with large stones laid in clay, and the corridor behind it was obstructed with an earth filling. The wall

34 Erre utal, hogy az épület Ny-i falának külső homlokzatán is található lábazat, és efölött a falat már nem a földnek rakták. Egyébként a külső járósíntek a terület nagyfokú későbbi bolygatásai miatt megsemmisültek. Az északról szomszédos telken a zsinagóga padlószintjét 159,40–159,65 Afm között mértük. A most tárgyalt korai épület padlója elpusztult, a falak belső oldalán mérhető lábazat magassága 158,20–158,30 Afm között mozog. A különbség tehát mindössze 1,2–1,3 m.

33 ALTWASSER 1998. fig. 17

34 The fact that a footing can be seen on the exterior surface of the W wall of the building and that the wall was not built against the earth above it supports this interpretation. The exterior ground levels, however, have been destroyed by later large-scale disturbances. The floor level of the synagogue on the N neighbouring lot was measured to have been between 159,40–159,65 m a.s.l. The floor of the discussed building has perished and the height of the footing on the interior surface of the walls ranges between 158,20–158,30 m a.s.l. The difference is thus only 1.2–1.3 m.

sziklatörmelék töltött ki.³⁵ Az üreg kb. 8×3 m-es, nyolcas formájú belső tere rendkívül balesetveszélyes állapotban volt. Az oldalfalak az állandó vizes közegben felpuhultak, málltak, az üreg főtétjéről pedig hatalmas szikladarabok váltak le a márga repedései mentén. Sikertelen kibontanunk az akna É-i falán található kőkeretes ajtó elfalazását is. Az elfalazás mögött egy rövid folyosós szakasz után É felé egyenes irányba meredeken emelkedő lépcsőt találtunk, amelynek fokait a márgába vágták. A lépcső a szomszédos építmény belsejében vezet fel annak Ny-i fala mentén, sajnos felső végződését már elpusztították a későbbi átépítések, amelyek során az itteni szinteket lesüllyesztették és a korábbi padlósínteket megszüntették.

Áttérve a most ismertett objektum értelmezésére, először is fel kell hívnunk a figyelmet a lépcsős lejárattal rendelkező akna különleges, egyedi voltára. Mára mintegy tucatra tehető a budai Várnegyed területén régészeti módszerekkel feltárt és dokumentált középkori kutak és aknák száma, mégsem található közöttük egyetlen olyan építmény sem, amelynek alját egy kívülről levezető lépcsőn meg lehetne közelíteni.³⁶ A szokásos rendeltetésű kutak, vagy emésztőaknák esetében természetesen nincs is erre szükség. Ebből következően más magyarázatot kell keresnünk az átlagostól eltérő szerkezetű akna egykori használatára. Alábbi értelmezésünket alapvetően befolyásolja a helyszín, a középkori zsidónegyed területe és a zsinagóga szomszédsága. A feltárt objektumban az értelmezés számára kiemelendő a lépcsős lejárattal, amely az aknába, de nem teljesen annak aljára vezetett, valamint a szinte folyamatosan beszivárgó talajvíz, amely az akna és az üreg alján ma is összegyűlik, továbbá az aknát lezáró boltozat és az azon nyíló kürtő, amely fényt juttat be az akna aljára. Ezek a jellegzetességek arra készítetnek, hogy a feltárt objektumot a középkori zsidónegyed rituális fürdőjével (mikve) azonosítsuk. A mikve alapvető kritériumának, hogy tudniillik természetes vizet tartalmaznia, a középkori városokban behatárolt térben élő zsidók gyakorta olyan fürdésre alkalmas aknák építésével igyekeztek megfelelni, amelyek mélységükkel elérték a vallási előírásoknak megfelelő, természetes vizet, zártságuknál fogva pedig megadták a rituális tisztálkodásban részt vevőknek a kellő védelmet. Német területen különösen szép, igényes kialakítású példákat ismerünk a

went on under the threshold of the door. No trace of stairs appeared, while the opening became gradually narrower from the door inward and we reached its bottom at a depth of 151.01 m a.s.l. The shaft showed more specific phenomena as well. A 180 m high (from the bottom of the shaft) and 130 m wide passage led in the southern wall to a rock cavity, which was also cut into the marl of the hill. The traces of the tools could not be observed because of the strong erosion, the geological characteristics of the rock, however, do not afford natural cave development. The cavity was not blocked at the time of the discovery, only some debris and much water filled it in since the water retaining capacity of the marl did not allow any water out. Beside constant pumping and the construction of bracings, the entire cavity was cleaned from the refuse carried here in the 15th century (also many organic remains: leather shoes, fragments of wooden barrels, timber and many fruit seeds) and the rock debris that had fallen down from the ceiling.³⁵ The approximately 8×3 m large 8-shaped interior space of the cavity was in a near-accident condition. The walls softened in the constantly moist environment, weathering had already started and huge rocks fell from the ceiling along the fissures of the marl. We could clean the wall that blocked the stone-framed door in the N wall of the shaft. Behind the wall, a steep staircase was found toward N after a short passage, the steps of which were cut into the marl. The stairs led into the neighbouring building along its W wall. Regrettably, its upper end was destroyed by later reconstructions when the levels were sunk and the former floor levels were destroyed.

Turning now to the interpretation of the above-described feature, we have to call attention to the unique, special feature of the shaft with stairs. The number of archaeologically uncovered and documented medieval wells and shafts is about a dozen in the Castle District of Buda, yet none of them could be reached on stairs from the outside.³⁶ Naturally, it is not needed when the wells and drain shafts were used in their traditional functions. So we have to look for another explanation regarding the function of the shaft of this uncommon structure. The following interpretation was basically influenced by the location, that is the territory of the

35 Az üreg és az odavezető átjáró azonos beretegződést mutatott. Az alsó, erősen vizes réteg szürkés márgatörmelékéből állt, amely 15. századi szeméttel keveredett. Ezen réteg a szomszédos akna eltömedékelésekor folyt át az üregbe. Erre hulltak rá az eltelt évszázadok alatt szép lassan az oldalfalak és az üreg mennyezetének lemálló, lerepedező márgatörmeléke, amelyet betértett egy tisztán gyümölcsmagvakból és kisebb-nagyobb fadarabokból álló vékony réteg. Ez utóbbi réteg az üregbe beszivárgó, majd onnan esetenként elfogyó víz hatására keletkezett üledék. A víz ugyanis kimosta a tömedékelt aknából a felszínén úszó szerves maradványokat, amely az egyébként nem tömedékelt üregben a törmelék tetején ülepedett le.

36 HOLL 1966; BENCZE 2003; BENDA 2003; NYÉKHELYI 2003; SZEBENI 2003; VÉGH 2003

35 The cavity and the passage showed identical crust. The lower very moist layer consisted of greyish marl debris, which mixed with refuse from the 15th century. This layer flowed in from the obstruction of the neighbouring shaft. The weathered marl debris fell on its top from the walls and the ceiling of the cavity during the past centuries. The debris was covered with a very thin layer composed of only fruit seeds and smaller and larger wood fragments. This last layer developed in consequence of water that seeped into the cavity and evaporated from time to time. Water washed out the floating organic remains from the obstructed shaft and they deposited on top of the debris in the otherwise not blocked cavity.

36 HOLL 1966; BENCZE 2003; BENDA 2003; NYÉKHELYI 2003; SZEBENI 2003; VÉGH 2003

korszakból Kölnben, Speyerben, vagy Wormsban.³⁷ Ezek talán a legismertebb és legszebb emlékek, de a kutatás ma már feltárt kisebb közösségek igényeit szolgáló jóval egyszerűbb építményeket is.³⁸ Ilyen egyszerűbb fürdőnek tartható a budai példa is, amennyiben következtetéseink megállják a helyüket.

Használati tárgyak, zsidónegyed

Beszámolóm lezárásaként egy különleges leletet szeretnék bemutatni, amely a 2004–2005-ben végzett ásatások során további ismereteket nyújtott az egykori zsidónegyed kutatásához. A Szt. György utca 4. sz. alatt, tehát ugyanebben a házban, de a fentebb ismertetett telektől kissé délebbre teljesen feltártunk egy középkori kutat, vagy aknát.³⁹ A közvetlenül a telek É-i határa mellett ásott téglalap keresztmetszetű akna igen nagyméretű volt (3×2,5 m) és a mai felszíntől mintegy 15 méter mélyedt a hegyet alkotó márgába (alja: 146,60 Afm). Belsejét nem falazták ki, bár a márga erősen repedezett és mállékony volt ezen a helyen, amint azt az újra történő kiásása során megállapíthattuk. Sajnos felső része erősen roncsolt volt, azonban megfigyelhettük, hogy egykor az akna lezárásaként É-i és D-i oldalán egy-egy téglából épült hevederív épült, amelyeknek vállait az akna sarkaiban találtuk meg, míg az íveket az aknába omolva tártuk fel. Az akna betöltése nagy vonalakban három élesen elkülönülő szakaszra oszlott. A felső réteg tisztán épülettörmeléből állt, ezt követte egy márgatörmelékkel kevert, szürke, iszapos, szerves anyagokat és sok szemetet tartalmazó feltöltés, amely alatt sok fadeszkát és fagerendát magába foglaló, részben barna, humuszos, részben márgatörmelékkel kevert réteg következett már az akna legalsó egy méterében. Az aknában feltárt leletek zöme a középső szakaszból származott, tehát abból az egységes, belső rétegelválásokat nem mutató feltöltésből, amellyel egykor, a 14–15. sz. fordulójára közelebbi évtizedekben betömték az aknát.

Ezen leletek talán legérdekesebbike egy kicsiny, 10,2×8×0,8 cm méretű palatáblatöredék (14. kép). A vékony, fekete kőlap mindkét oldala simára csiszolt. Egyik szélén megőrződött a tábla eredeti, szintén simára csiszolt szegélye, a többi oldala törésfelület.⁴⁰ A lelet kü-

medieval Jewish district, and the neighbourhood of the synagogue. From the respect of interpretation, the stairs, which led into the shaft but not to its bottom, and the constantly seeping ground water, which is still collected on the bottom of the shaft and the cavity, the vault that closes the shaft and the vent, which let light in to the bottom of the shaft, are especially important. These characteristics suggest that the uncovered feature can be identified with the ritual bath (mikve) of the medieval Jewish district. The basic demand of a mikve was that it had to contain natural water. Jews living in confined spaces in medieval towns usually tried to build shafts suitable for bathing, which were deep enough to reach the natural water prescribed by their religion. Being closed structures, they also protected the persons who took a ritual bath. We know especially finely built examples from this period in Cologne, Speyer and Worms in Germany.³⁷ Perhaps these are the best known and the nicest monuments. Much simpler constructions serving smaller communities have since also been unearthed.³⁸ Such a simpler bath could be the one uncovered in Buda, if our reasoning is right.

Articles of use, Jewish district

I will close the report with the description of a unique find, which provided further information to the investigation of the Jewish district during the excavations of 2004 and 2005. A medieval well or shaft³⁹ was entirely uncovered at 4 Szt. György Street, in the same row of houses somewhat farther to the S from the above-described lots. The oblong-shaped shaft dug next to the N boundary of the lot was very large (3×2.5 m) and it deepened into the marl of the hill to a depth of 15 m (its bottom: 146.60 m a.s.l.). The interior was not lined although the marl was strongly cracked and weathered as we could see it when the filling had been removed. Regrettably, the upper part was strongly damaged yet we could observe that each an archivolt was built on the N and S sides to close the shaft, the shoulders of which were found in the corners of the shaft, while the arches themselves fell into the shaft. The filling of the shaft could be divided into three sharply differentiated units. The upper layer consisted of building debris alone. A grey, loamy filling mixed with marl debris followed, which contained organic materials and much refuse. The underlying layer was partly a brown humic filling layer containing many timbers and planks, partly a layer of marl debris in the lowermost one metre of the shaft. Most of the finds recovered from the shaft

37 HEUBERGER 1992

38 NICOL 2001, 228–244.

39 Az alább leírt téglalap alaprajzú, nagy mélységű akna nem egyedülálló jelenség a budai Várnegyed területén. Legismertebb példáját B. Nyékhelyi Dorottya közölte. (NYÉKHELYI 2003.) Az akna eredeti funkciója nem eldöntött kérdés jelenleg, amelyre jelen közlemény sem próbál meg egyértelmű választ adni. Ezért a bizonytalan akna, vagy kút fogalmazás.

40 Hasonló palatábla-töredékek már egyéb lelőhelyekről is ismertek Budán. Benda Judit 2002-ben a karmelita kolostor feltárásán talált ilyen töredékeket, amelyeken a sok apró karcolás között német és latin szavak is felismerhetők voltak. (KINCSEK 2005. 187.) Abban az esetben írás közben, a kőre felhordott viaszba túl mélyen karcolt betűk hagytak nyomot magán a kőfelületen, míg jelen töredékbe mélyen belekaparták a betűket.

37 HEUBERGER 1992

38 NICOL 2001, 228–244

39 The large and deep shaft to be described in the followings is not unique on the territory of the Castle District of Buda. Dorottya B. Nyékhelyi published the best known representative (NYÉKHELYI 2003.). The function of the shafts has not been determined and we cannot do it in the present report. This is why the ambiguous name shaft or well is used.

lönlegessége abban áll, hogy a vékony karcolásokkal borított oldalak egyikén mélyen bevéselt betűkkel rövid héber felirat olvasható.⁴¹ Minthogy az aknában feltárt használati tárgyak (kerámia- és fatárgyak, bőrcipők) egyáltalán nem mutatnak semmilyen eltérést a korszak egyéb lelőhelyein feltárt leletanyagtól, a palatábla utalása a zsidó etnikumra az ásatás feldolgozásának ezen korai stádiumában iránymutató. Az ugyanerről a helyről előkerült állatcsontok jövőbeni elemzése erősítheti meg majd egyértelműen a már most megfogalmazható feltevésünket, hogy az akna eltömedékelésekor, a 14–15. sz. fordulóján beszórt tárgyak a zsidónegyed lakosságához köthetők, és feltehetően a negyed itteni megszünte után kerülhettek a földbe.

Szerencsés módon másik hasonló példát is ismerünk egy ettől az aknától D-re, nem messze fekvő másik telkről. Ezen a telken egy nagyon hasonló jellegű aknából, vagy kútból hatalmas mennyiségű leletanyag került elő szerencsés lelőköri körülmények között. A tárgyak többsége itt sem különbözött az átlagos középkori városi használati tárgyaktól, azonban néhány lelet a zsidó lakosságra utalt. Egy kerámiapohár-töredék talpára néhány betűből álló héber feliratot festettek, egy fatál aljába pedig Dávid-csillagot karcoltak be. Az ásatást követően elvégezték az aknában feltárt állatcsontok vizsgálatát, amely egyértelműen bizonyította a zsidó lakosság jelenlétét a telken, akikhez ezek után joggal köthetjük az átlagostól semmiben sem különböző használati tárgyakat is.⁴² A zsidónegyed egykori kiterjedését jelenleg tehát ezek a különleges leleteket is tartalmazó aknák, vagy kutak jelzik számunkra.

Számos kérdés azonban még válaszra vár. Vajon összefüggő volt-e a Zsidó utca Ny-i házsorában a zsinagógától D-re húzódó telkek során a zsidó lakosság, vagy keresztények által birtokolt házak is előfordultak közöttük? Kiterjedt-e a zsidónegyed az utca átellenes K-i házsorára is, és meddig ért el a Ny-i házsorban a D-i irányba? Más szóval, mekkora lehetett a város korai zsidónegyedének kiterjedése? A kérdésekre választ az ásatási leletanyag további feldolgozása, és elsősorban a zárt leletegyüttesek állatcsontanyagának részletes vizsgálata hozhatja meg.

came from the middle layer, the uniform filling without any trace of inner stratification with which the shaft was filled up in the decades around the turn of the 14th–15th centuries.

The most interesting object among the finds was perhaps a small (10.2×8×0.8 cm) writing slate fragment (Fig. 14). Both faces of the thin black stone plate were polished. On one edge the original, also polished edge was preserved, while the other edges are fracture surfaces.⁴⁰ The unique feature of the find is that one of the surfaces covered with narrow incisions, a short Hebrew inscription can be read deeply engraved into the surface.⁴¹ As the rest of the articles of use do not show any difference from the finds unearthed elsewhere from this period, the reference of the writing slate to the Jewish ethnicity is of a directive force in this early phase of the analysis of the excavation material. The analysis of the animal bones unearthed will be able to support our supposition that the objects thrown into the shaft when it was filled in at the turn of the 14th–15th century can be linked with the population of the Jewish district and that they were probably buried when the district was abandoned.

Fortunately, a similar example is also known from a nearby lot south of this shaft. Here a huge number of finds was uncovered under fortunate circumstances from a very similar shaft or well. The largest part of the artifacts found here were the common objects of a medieval urban household, except for a few items suggesting Jewish origin. An inscription of a few Hebrew letters was painted on the foot of a ceramic beaker and the sign of the Star of David was incised into the bottom of a wooden bowl. The proper analysis of the animal bones succeeding the excavation proved the presence of the Jewish population in the lot, therefore the rest of the common objects of the household excavated in the same site could be linked also with them.⁴² The shafts or wells containing the above mentioned unique finds indicate recently the extent of the Jewish quarter. Many questions, however, have not yet been answered. Was the Jewish population continuous along the western side of

41 A felirat mindössze négy betűből áll, amelyek az olvasás sorrendjében: chet, mem, kóf és cade. A chet és a mem között két magánhangzót jelző vonás, míg a kóf és a cade között egy vonás található. A szöveg olvasata egy név: Hajjim Kac. (A szöveget az ásatást meglátogató Rainer Barzen, a trieri egyetem tudományos munkatársa olvasta el.) A Kac név egyébként ismeretes a 15. sz. közepéről Budáról (SPITZER-KOMORÓCZY 2003. 42. sz., 44. sz., 53. sz.)

42 NYÉKHELYI 2003; KINCSEK 2005. 163–164.

40 Similar writing slate fragments are known from other sites as well in Buda. Judit Benda found similar fragments during the excavation of the Carmelite Friary in 2002, on which German and Latin words could be read between many tiny incisions. (KINCSEK 2005. 187) There the letters that were too deeply engraved into the wax spread on the slate left their marks on the stone surface. In our fragment the letters were deeply engraved into the surface.

41 The inscription consisted of only four letters, which are the followings in the order of reading: chet, mem, kaf and tzade. Two lines indicating vowels are between the chet and the mem, while one line can be seen between kaf and tzade. The text is a name: Hayyim Katz. (Rainer Barzen, scientific collaborator of the University of Trier read the text when he visited the excavation.) The name Katz is known in Buda from the middle of the 15th century. (SPITZER-KOMORÓCZY 2003. no. 42, no. 44, no. 53)

42 NYÉKHELYI 2003; KINCSEK 2005. 163–164

the Jewish Street in the lots south from the synagogue or were there houses owned by Christians among them? Did the Jewish quarter extend to the facing eastern side of the street and how long did the western row of houses reach toward south? In other words, how large was – according to our estimation – the early Jewish quarter of the town? The further examination of the excavation material, primarily the detailed analysis of the animal bone material of the closed units, can perhaps give answer to these questions.

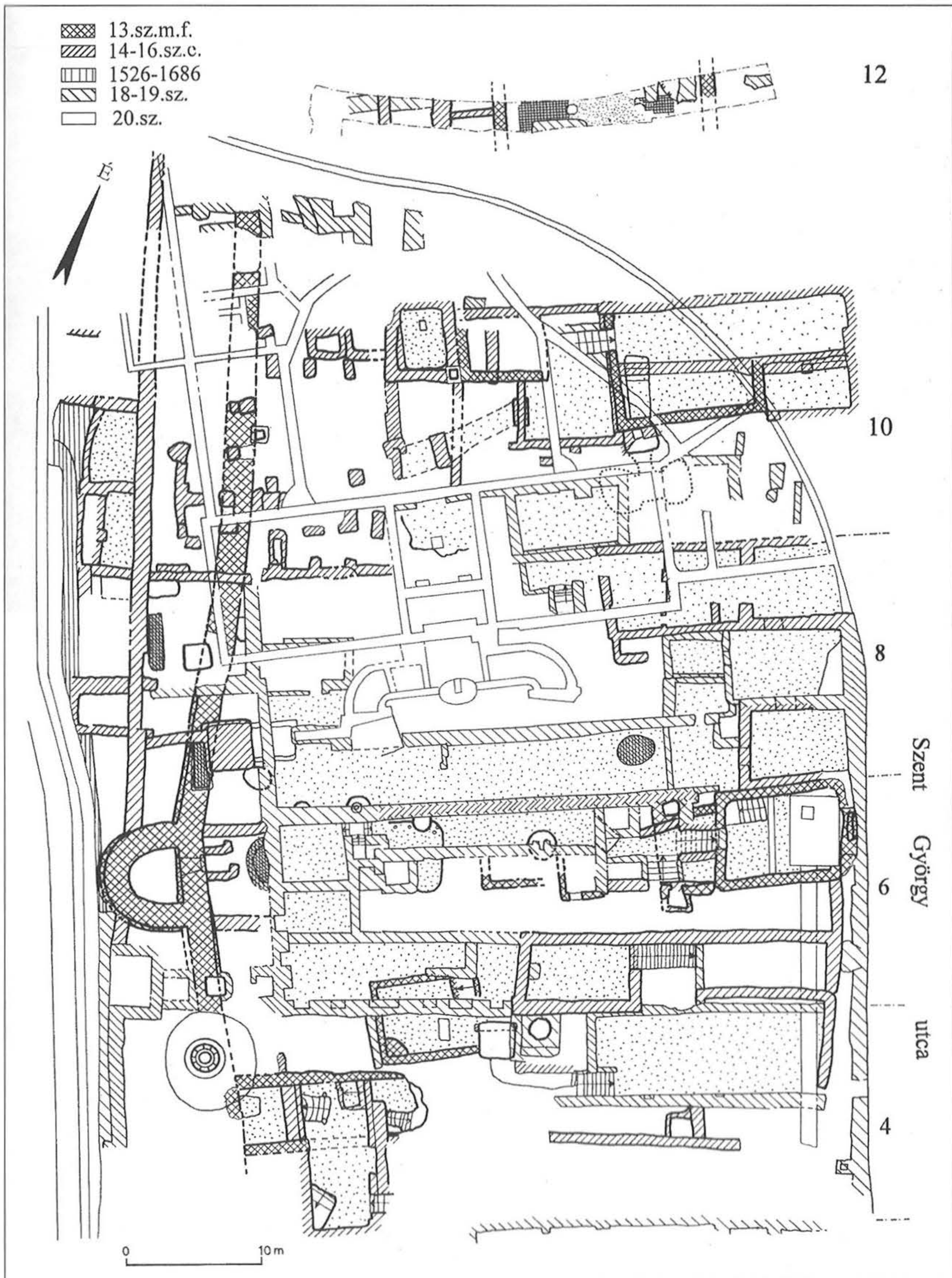
Irodalom • References

- ALTMANN 2002
ALTWASSER 1998
BENCZE 2003
BENCZE-PAPP 2004
BENDA 2002
BTOE III.
BUZÁS 1996
BUZÁS-FELD 1996
CSIPPÁN 2004
DARÓCZI-SZABÓ 2004
DÁVID 1978
DOBROVITS 2004
FELD 1999
FELD-KÁRPÁTI 1997
HANNY 1997
HANNY-REMÉNYI 2003
HELGERT 1998a
HELGERT 1998
HELGERT-SCHMID 1998
HELGERT-SCHMID 1999-2000
HEUBERGER 1992
HOLL 1966
JALSOVSZKY-TOMSICS 2003
JUDENPLATZ 2000
KÁRPÁTI 1998
KÁRPÁTI 2003
- ALTMANN J.: A budavári ferences kolostor. *Műemlékvédelem* 46 (2002) 345-350.
ALTWASSER, E.: Die mittelalterlichen Synagogen in Mitteleuropa. Ein Forschungsgeschichtlicher Überblick. *Beiträge zur Mittelarchäologie in Österreich* 14 (1998) 139-150.
BENCZE Z.: Régészeti kutatások a Dísz tér 17. sz. alatt (Előzetes jelentés). *TBpM* 31 (2003) 191-204.
BENCZE Z. - PAPP A.: Török kerámia egy Dísz téri sziklagödör feltárásából. *BudRég* 38 (2004) 35-50.
BENDA J.: A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga. *BudRég* 35 (2002) 535-548.
Budapest Történetének Okleveles Emlékei III/1-2. (1382-1439). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1987.
BUZÁS G.: A budai Szent Zsigmond templom kőfaragványai. *BudRég* 33 (1999) 51-66.
A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. Szerk.: Buzás G. - Feld I. Budapest, 1996.
CSIPPÁN P.: 13-14. századi állatcsont leletek a Szent György tér délnyugati részéről. *BudRég* 38 (2004) 201-206.
DARÓCZI-SZABÓ L.: Állatcsontok a Teleki palota török kori gödréből. *BudRég* 38 (2004) 159-166.
DÁVID F.: A soproni Ó-zsinagóga. Budapest, 1978.
DOBROVITS M.: A Szent György téri török talpastál feliratai és értelmezésük. *BudRég* 38 (2004) 153-158.
FELD I.: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. *BudRég* 33 (1999) 35-50.
FELD, I. - KÁRPÁTI, Z.: Häuser und Parzellen der mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund-Kirche. In: *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*. Hg. Márta Font - Mária Sándor. *Varia Archaeologica Hungarica IX*. Budapest-Pécs 2000. 57-66.
H. HANNY E.: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen. *BudRég* 31 (1997) 199-210.
H. HANNY E. - REMÉNYI L.: A budai Várhegy bronzkori településtörténete. *BudRég* 37 (2003) 237-276.
HELGERT, H.: Die Or Sarua-Synagoge auf dem Judenplatz. Ausgrabungen im spätmittelalterlichen Judenviertel Wiens. *Fundort Wien* 1 (1998) 10-19.
HELGERT, H.: Das archäologische Projekt Judenplatz 1995-1997. *Fundort Wien* 1 (1998) 32-37.
HELGERT, H. - SCHMID, M.: Die spätmittelalterliche Synagoge in Wien (13-15. Jahrhundert). *Beiträge zur Mittelarchäologie in Österreich* 14 (1998) 161-178.
HELGERT, H. - SCHMID, M.: Das mittelalterliche Synagoge auf dem Judenplatz in Wien. Baugeschichte und Rekonstruktion. *Wiener Jahrbuch für Jüdische Geschichte, Kultur und Museumswesen* 4 (1999-2000) 91-110.
Mikwe. Geschichte und Architektur jüdischer Ritualbäder in Deutschland. Hrsg. Georg Heuberger. Frankfurt am Main, 1992.
HOLL I.: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Budapest, 1966.
JALSOVSZKY K. - TOMSICS E.: Budapest az ikerfőváros 1860-1890. Budapest, 2003.
Museum Judenplatz. Zum mittelalterlichen Judentum. *Museumskatalog*. Wien, 2000.
KÁRPÁTI Z.: A budapesti Szent György tér középkori története a Szent Zsigmond prépostság alapításáig. Szakdolgozat, ELTE Közép- és Korajútkori Régészeti Tanszék. Kézirat 1998.
KÁRPÁTI Z.: A Szent Zsigmond-templom és környéke. Régészeti jelentés. *TBpM* 31 (2003) 205-240.

- KÁRPÁTI 2006 KÁRPÁTI, Z.: Medieval houses, plots and city planning surrounding St. Sigismund's Church in Buda. In: *Vrcholně středověká zděná měšťanská architektura ve Střední Evropě*. Forum Urbes Medii Aevi III. Brno 2006, 82–86.
- KINCSEK 2005 I. Szent György tér. In: *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004*. Szerk.: Zsidi Paula. Budapest, 2005. 160–169.
- KOVÁCS 1997 KOVÁCS E.: A budai ferences kolostor török kori építkezései. Szakdolgozat, ELTE Közép- és Koraiújkori Régészeti Tanszék. Kézirat 1997.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS E.: A budai ferences kolostor a török korban. *TBpM* 31 (2003) 241–262.
- KUBINYI 1995 KUBINYI A.: A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* 48/1 (1995) 2–27.
- MESTER 1999 MESTER E.: Üvegleletek a budavári Szent Zsigmond-templom ásatásából. *BudRég* 33 (1999) 83–88.
- NICOL 2001 NICOL, F.: Juden im mittelalterlichen Sonderhausen – archäologische Untersuchungen einer Mikwe aus der Zeit um 1300. *Alt-Thüringen* 34 (2001) 228–244.
- NYÉKHELYI 2001 B. NYÉKHELYI, D.: Découverte d'un puits médiéval place Saint-Georges. In: *Un chateau pour un royaume. Histoire du chateau de Budapest*. Paris 2001. 73.
- NYÉKHELYI 2003 B. NYÉKHELYI D.: Középkori kúttelek a budavári Szent György téren. (*Monumenta Historica Budapestinensia* 12) Budapest, 2003.
- NYÉKHELYI 2004 B. NYÉKHELYI D.: Török talpastál a Szent György térről. *BudRég* 38 (2004) 133–152.
- Ofner Stadtrecht Das Ofner Stadtrecht. (*Monumenta Historica Budapestinensia* 1.) Hg. Karl Mollay. Budapest, 1959.
- PAPP 1970 PAPP M.: Baudenkmäler im mittelalterlichen Judenviertel der Budaer (Ofner) Burg. *Acta Technica* 67 (1970) 205–225.
- SPITZER-KOMORÓCZY 2003 SPITZER, J. S. – KOMORÓCZY G.: Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Budapest, 2003.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I-II. Budapestini 1937–1938.
- SCHEIBER 1983 SCHEIBER, A.: Jewish inscriptions in Hungary. Budapest, 1983.
- SCHIER 1774 SCHIER, P. X.: *Buda Sacra sub priscis regibus*. Viennae, 1774.
- SIKLÓSSY 1931 SIKLÓSSY L.: *Hogyan épült Budapest?* Budapest, 1931.
- SZEBENI 2003 SZEBENI, A.: Ein mittelalterlicher Brunnen auf dem Budaer Szent György tér. *Antaeus* 26 (2003) 321–341.
- TÓTH 2004 TÓTH A.: Árpád-kori gödrök a Szent György tér délnyugati részén. *BudRég* 38 (2004) 187–200.
- VÉGH 1999 VÉGH A.: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond-templom alapításának történetéhez. *BudRég* 33 (1999) 29–31.
- VÉGH 2003a VÉGH A.: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban. *TBpM* 31 (2003) 14–15, 21.
- VÉGH 2003b VÉGH A.: A Szent György utca 4–10. számú telkek régészeti ásatása. *TBpM* 31 (2003) 167–190.
- VÉGH 2006 VÉGH A.: Buda város középkori helyrajza I. (*Monumenta Historica Budapestinensia* 15.) Budapest, 2006.
- VERES 1999 VERES Sz. E.: Kerámialeletek a Szent Zsigmond-templom szobortöredékei mellett. *BudRég* 33 (1999) 67–82.
- WINDECKE 1893 Eberhardt Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds. Hrsg. Wilhelm Altmann. Berlin, 1893.
- ZOLNAY 1971 ZOLNAY L.: Középkori zsinagógák a budai várban. *BudRég* 22 (1971) 271–282.
- ZOLNAY 1987 ZOLNAY L.: Buda középkori zsidósága és zsinagógái. Budapest, 1987.

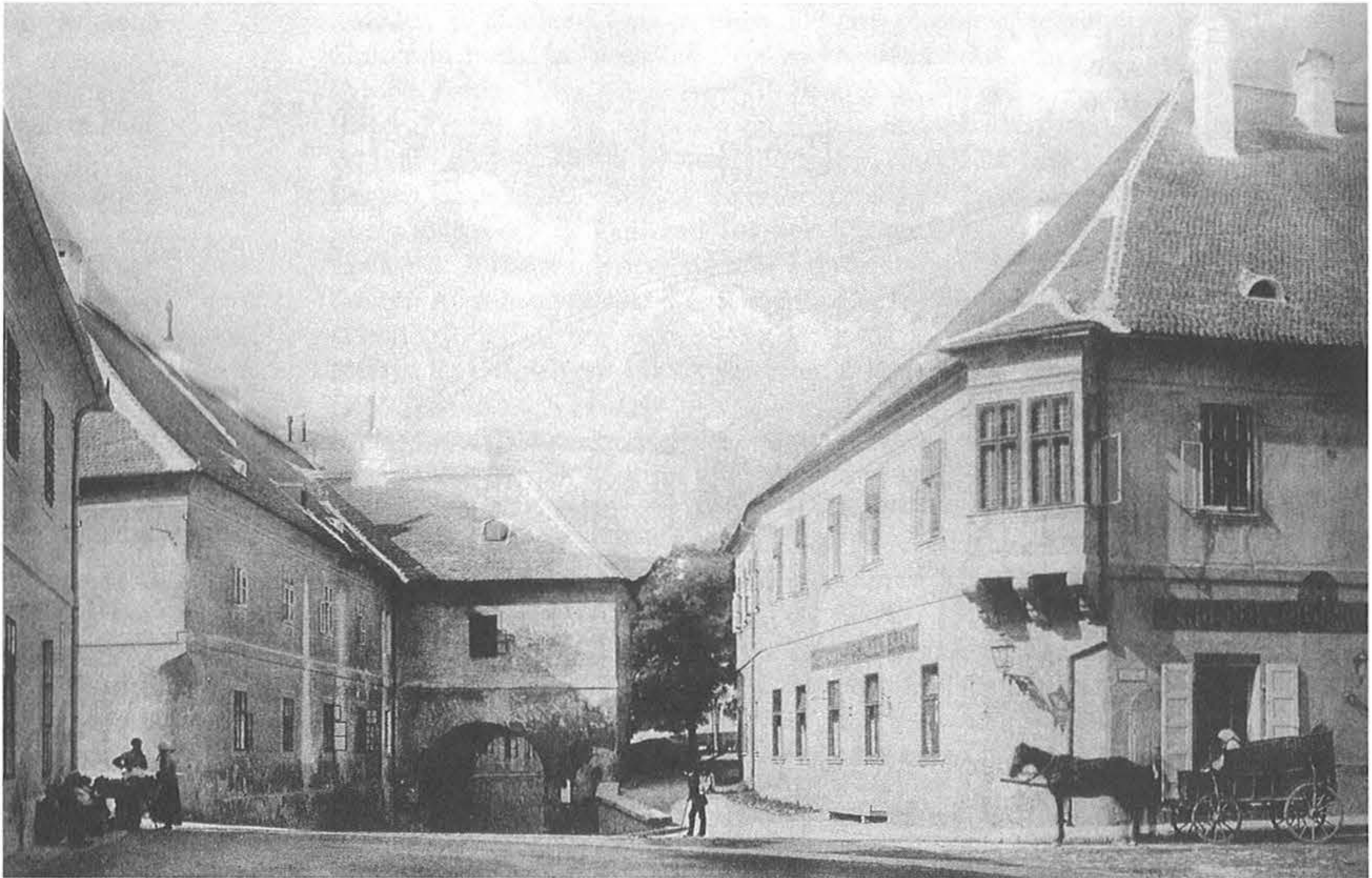

1. kép: A Szt. György utca nyugati oldalán 1998–2000 és 2004–2005 között végzett régészeti feltárások összesített, periodizált alaprajza (Vieman Zsolt felmérése nyomán rajzolta Kuczogi Zsuzsanna)

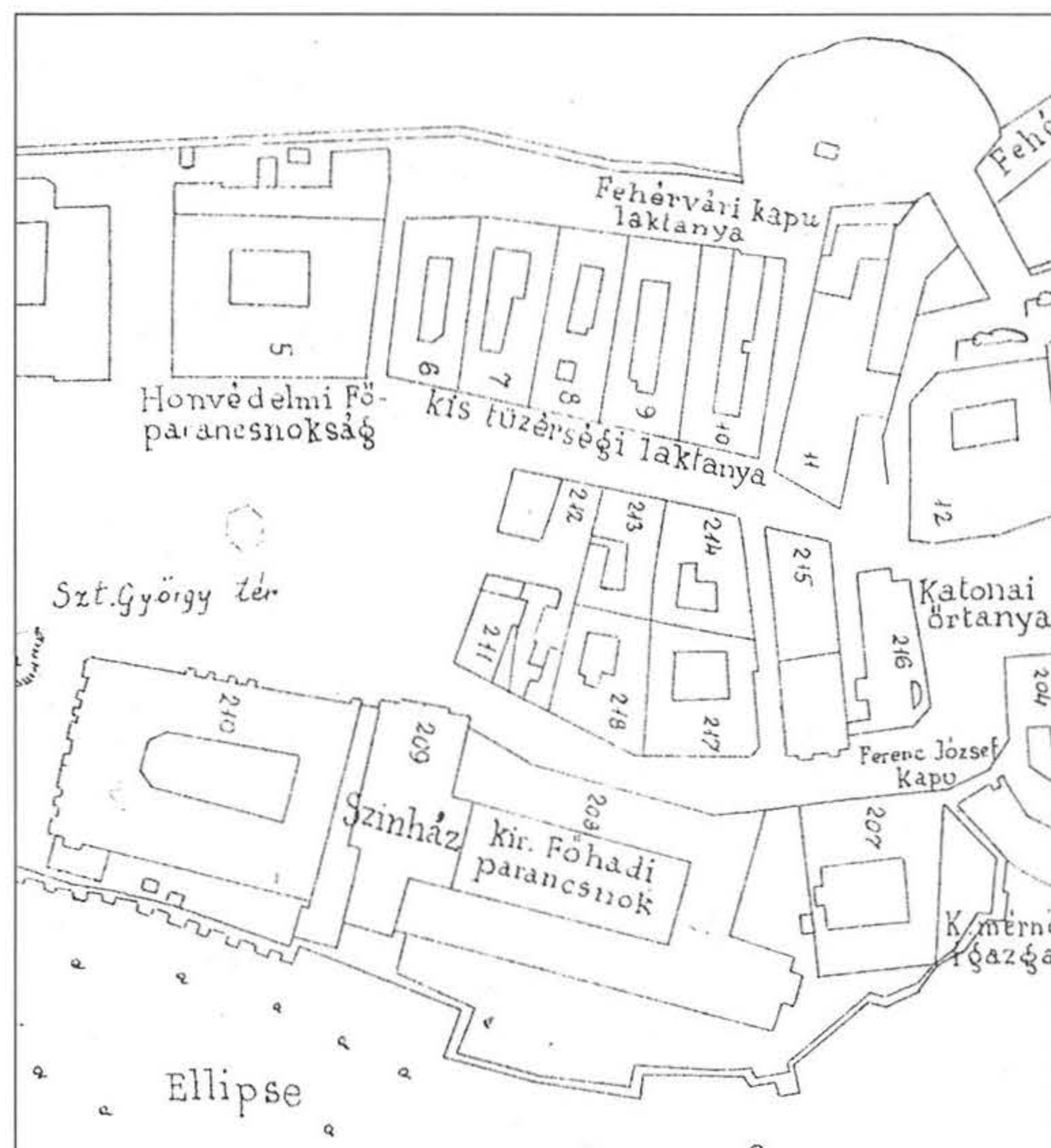
Fig. 1: Complex periodic plan of the excavations conducted on the western side of Szt. György Street in 1998–2000 and 2004–2005 (Zsuzsanna Kuczogi's drawing after Zsolt Viemann's survey)

2. kép: A Fehérvári kapu és környezete az 1880-as években (BTM-Kiscelli Múzeum Fotótár)

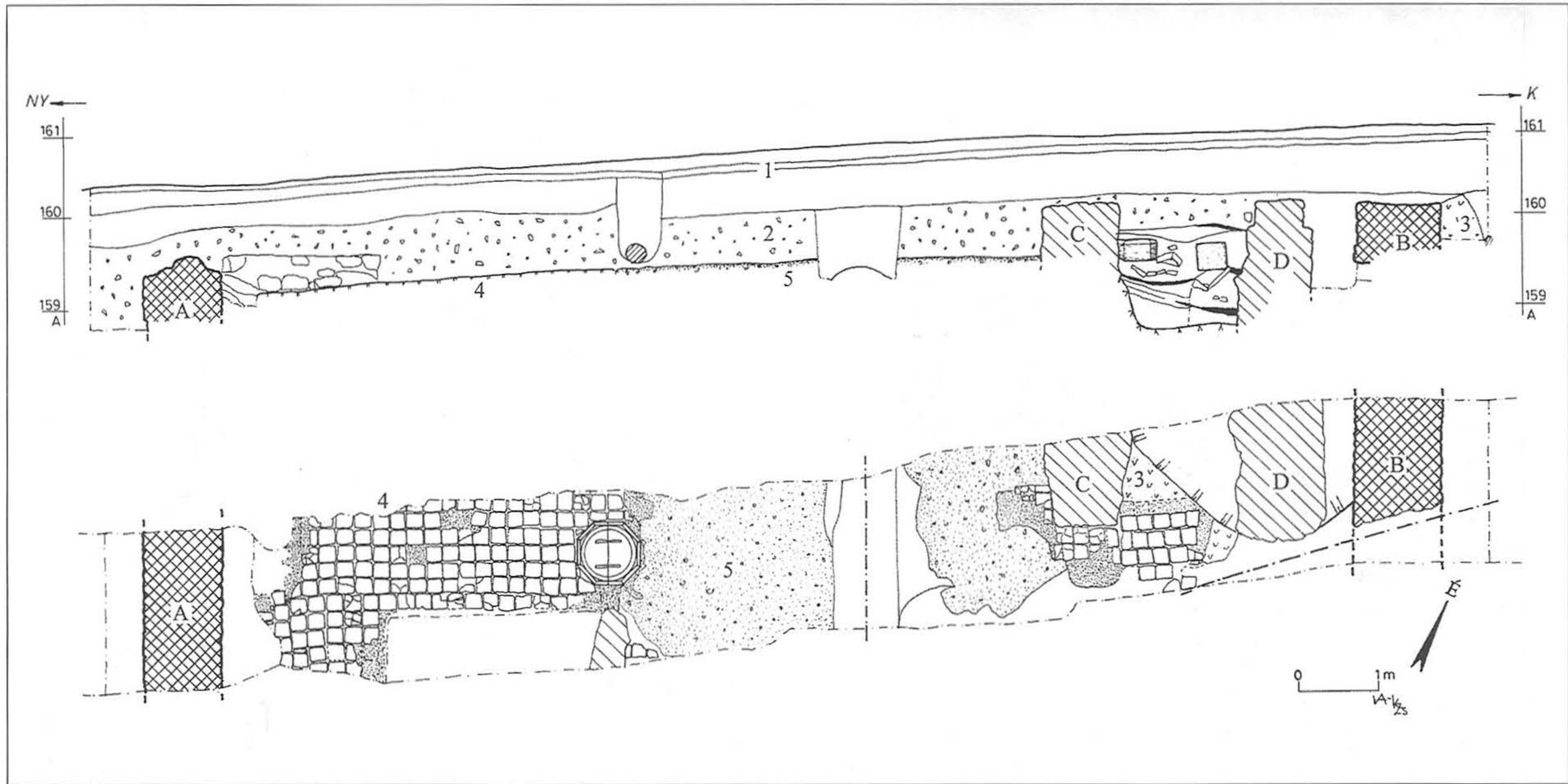
Fig. 2: Fehérvári gate and its surroundings in the 1880's (BHM-Kiscelli Museum, Photo Archives)

3. kép: A Szt. György tér és a Dísz tér közötti terület Marek János 1873-ban készült térképe nyomán

Fig. 3: The territory between Szt. György Square and Dísz Square after János Marek's map from 1873

4. kép: A középkori zsinóga maradványai a Palota út Dísz téri torkolatában készített közművekben. Alaprajz és északi metszetrajz.
(Berecz Barabara és Kocsis József felmérései nyomán rajzolta Kuczogi Zsuzsanna)

A – zsinagóga nyugati fala, B – zsinagóga keleti fala, C-D – újkori alapfalak

1 – Palota út és útalapozása, 2 – szürke, habarcsos, épülettörmelék, 3 – mállott márga altalaj, 4 – téglapadló, 5 – lesimított felületű, habarcsos alapozás

Fig. 4: The remains of the medieval synagogue in the trench of public utilities dug out at the junction of Palota Road and Dísz Square. Ground plan and northern cross-section
(Zsuzsanna Kuczogi's drawing after Barbara Berecz and József Kocsis's surveys)

A – western wall of the synagogue, B – eastern wall of the synagogue, C-D – modern foundation walls

1 – Palota road and its foundation, 2 – grey mortar building debris, 3 – weathered marl subsoil, 4 – tile floor, 5 – mortar foundation with a smoothed surface

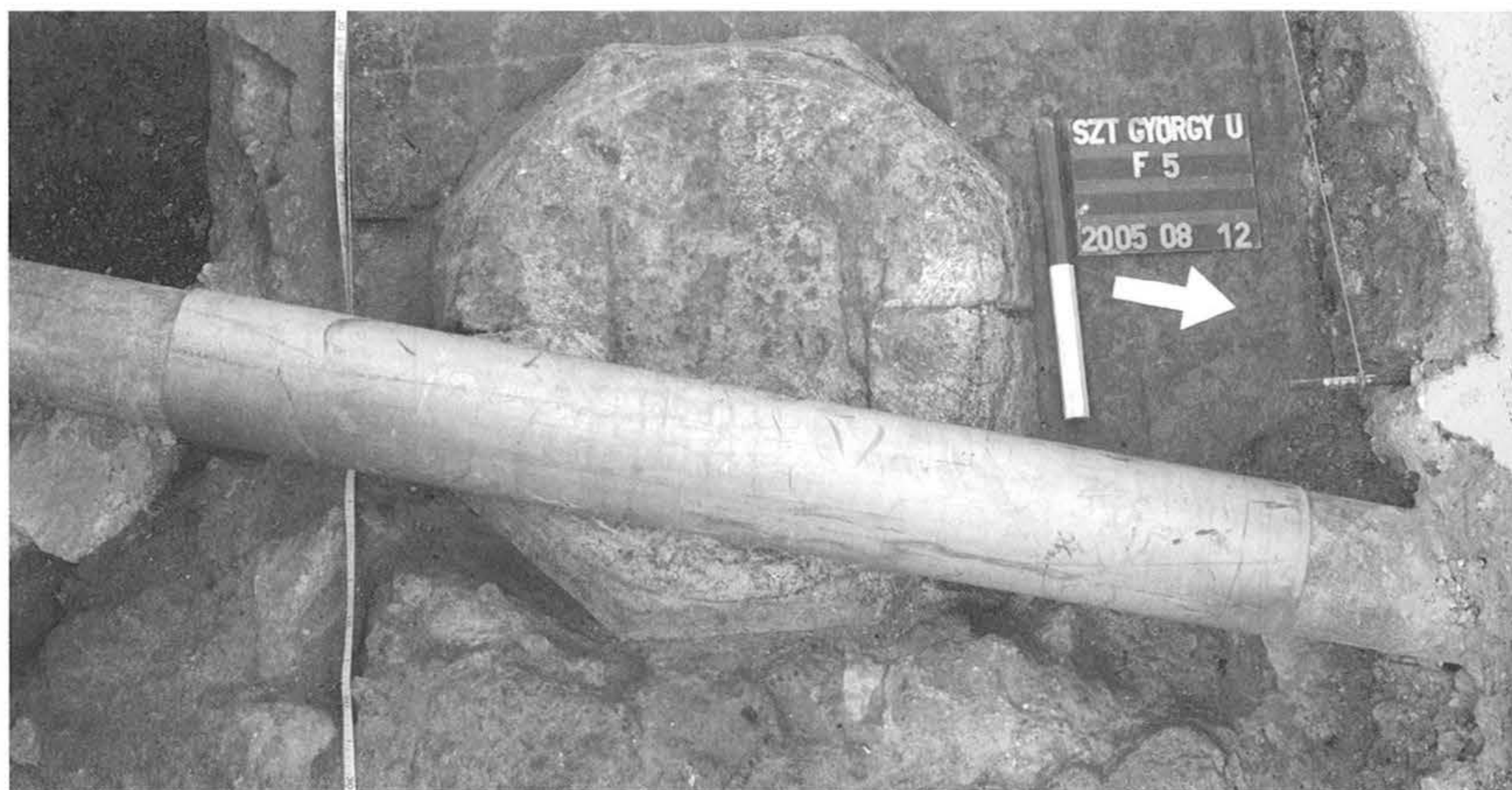
5. kép: A Palota út Dísz téri torkolatában kiásott közműárok a középkori zsinóga maradványaival. Előtérben a bima alapozása és az in situ oszloplábazat, mögötte eredeti téglapadló és a zsinagóga nyugati falának részlete

Fig. 5: The trench of the public utilities dug out at the junction of Palota Road and Dísz Square with the remains of the synagogue. In the front: the foundation of the bima and the in situ column base, behind them: the original tile floor and a fragment of the western wall of the synagogue

6. kép: A zsinagóga nyugati oszlopának in situ oszloplábazata és a téglapadló részlete

Fig. 6: The in situ column base of the western column of the synagogue and a fragment of the tile floor

7. kép: A zsinagóga eredeti helyén maradt nyugati oszloplábazata

Fig. 7: The western column base of the synagogue preserved in its original place

8. kép: Eredeti helyén megőrzött téglapadló és nagyméretű gödör a zsinagóga keleti terében, a gödörbe dobott kőfaragványokkal

Fig. 8: Tile floor preserved in its original place and a large pit in the eastern foregrounds of the synagogue with stone carvings thrown into the pit

9. kép: A zsinagóga keleti oszlopának lábazata és oszlopdobjai

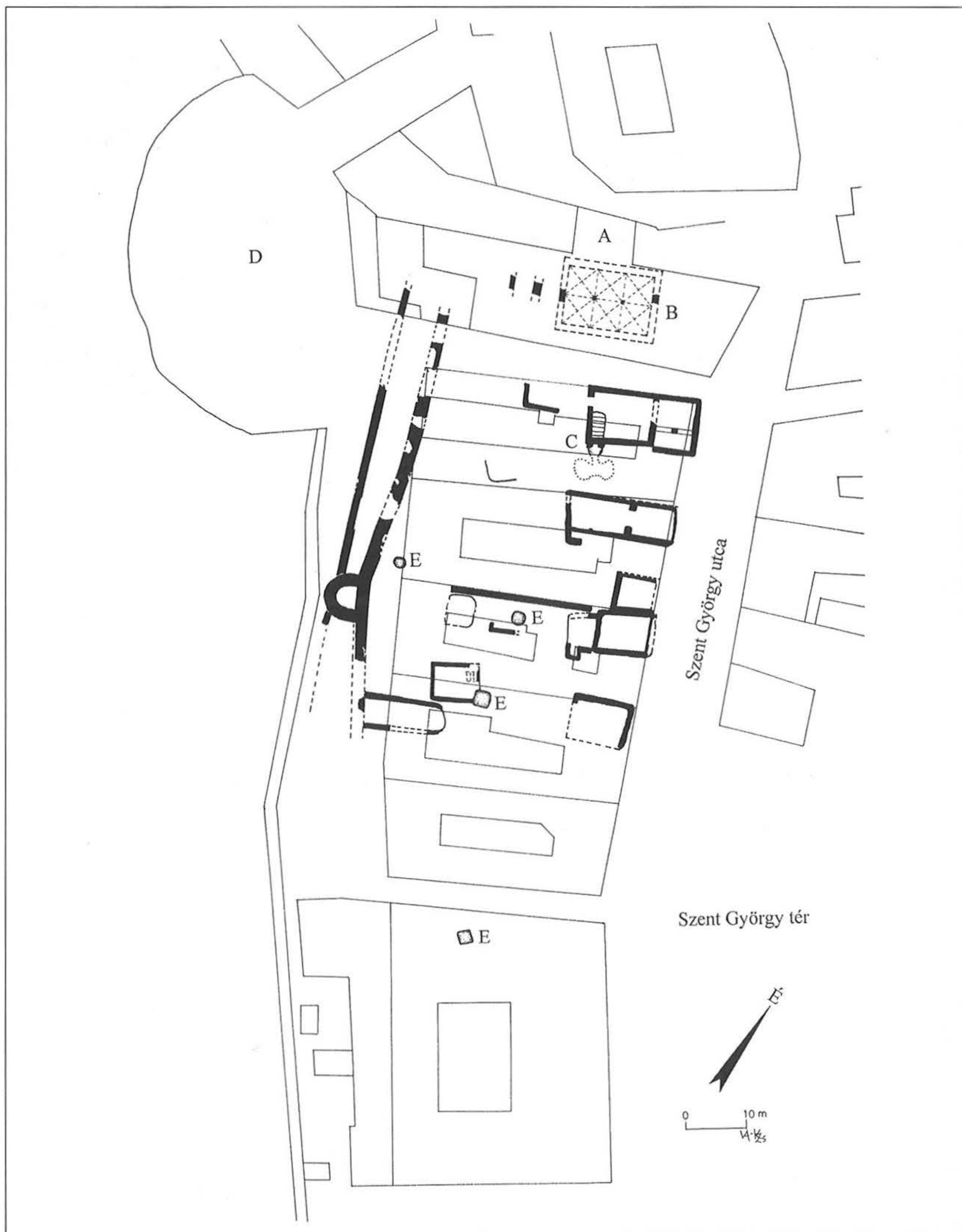
Fig. 9: The base of and the drums of the eastern column of the synagogue

10. kép: A zsinagóga keleti falának részlete nyugati oldalán újkori alapfallal

Fig. 10: Fragments of the eastern wall of the synagogue with a modern foundation wall

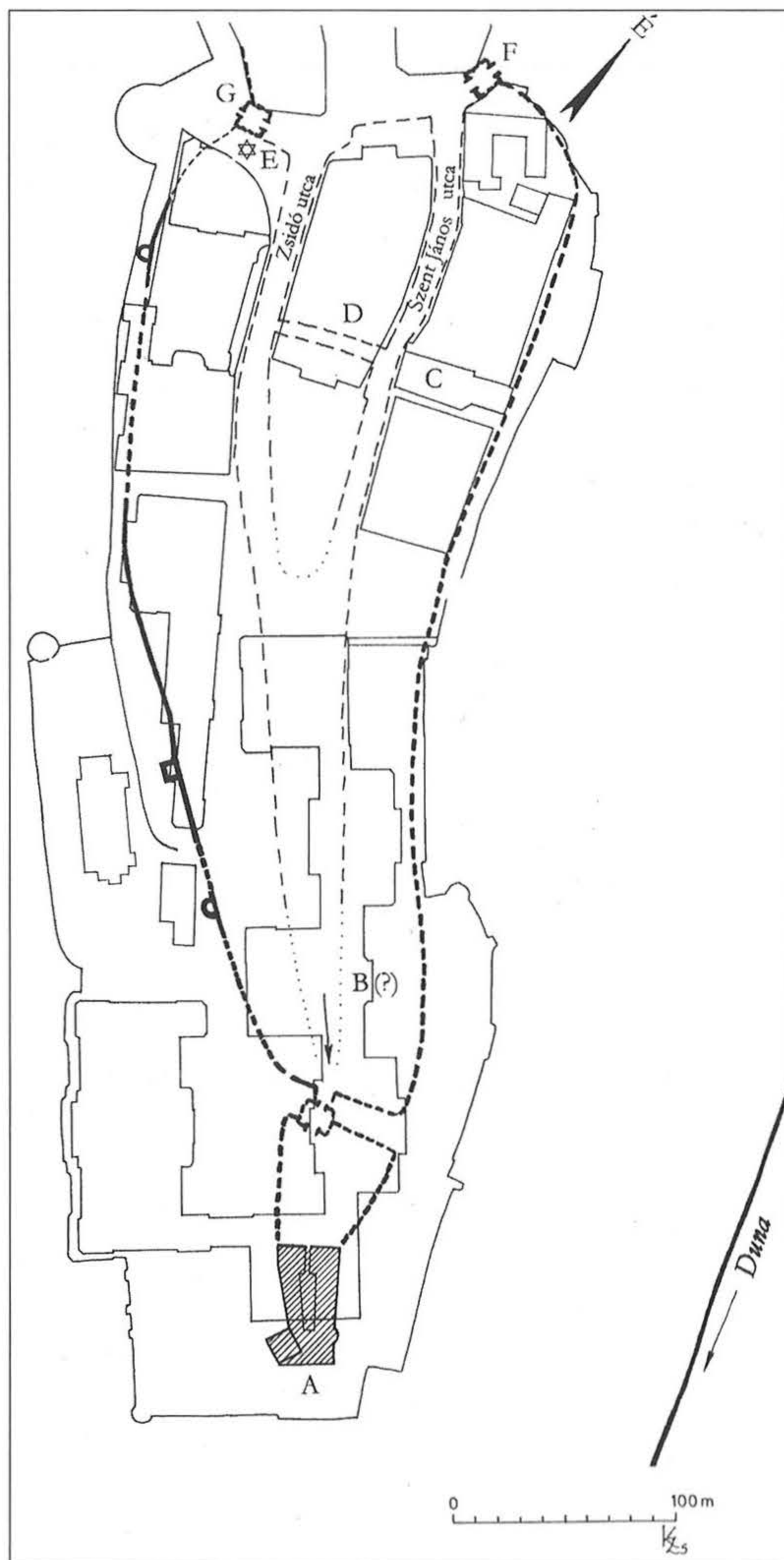
11. kép: A középkori Zsidó utca (mai Szt. György utca) nyugati házsorán feltárt 13–14. századi épületek és kutak (Kuczogi Zsuzsanna rajza)

A – Zsidó kapu, B – zsinagóga, C – rituális fürdő, D – Fehérvári rodella, E – kutak

Fig. 11: Houses and wells from the 13th–14th centuries unearthed in the western row of houses of the medieval Jewish Street (to date Szt. György Street) (Zsuzsanna Kuczogi's drawing)

A – Jewish gate, B – synagogue, C – ritual bath, D – Fehérvári round bastion, E – wells

12. kép: A középkori Zsidó utca (ma Szt. György utca) és Szt. János utca (ma Színház utca) környezete a 14. században (Kuczogi Zsuzsanna rajza)

A – István-torony és királyi (hercegi ?) kúria, B – Kreinfeldi kapu, C – Evangélista Szent János ferences kolostor,
D – ferences beginaház, E – zsinagóga, F – Szent János kapu, G – Zsidó kapu

Fig. 12: The area of the medieval Jewish Street (to date Szt. György Street) and St. John Street (to date Színház Street) in the 14th century (Zsuzsanna Kuczogi's drawing)

A - István-tower and royal (princely) manor-house, B – Kreinfeld gate, C – St. John the Evangelist Franciscan monastery,
D – Franciscan Benigna house, E – synagogue, F – St. John gate, G – Jewish gate

13. kép: Boltozati borda a zsinagógából

Fig. 13: Vault rib from the synagogue

14. kép: Palatábla-töredék a Szt. György utca 4. sz. telken feltárt középkori kútból, héber felirattal

Fig. 14: Fragment of a writing slate with a Hebrew inscription recovered from the medieval well unearthed on lot 4 Szt. György Street